URARTU'DA YAZI TAŞIYICILARI

Ahmet Ali EROĞLU

Yüksek Lisans Tezi
Tarih Ana Bilim Dalı
Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı
Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU
2024
Her Hakkı Saklıdır.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

Ahmet Ali EROĞLU

ORCID ID: 0009-0002-3921-9176

URARTU'DA YAZI TAŞIYICILARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU

ERZURUM – 2024

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
Graduate School of Turkish Research

TEZ BEYAN BİLDİRİMİ

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esasları'nın ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum **"URARTU'DA YAZI TAŞIYICILARI" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt"** adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

☐ Tezimin Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin düzenlenmesini ve erişime açılmasını düzenleyen 5. maddesinin 1. fıkrasına göre [*Ulusal Tez Merkezi, enstitü ve fakülteler tarafından Tez Otomasyon Sistemine yüklenen tezlerin bibliyografik bilgilerini kontrol eder, kataloglama kurallarına göre düzenler, konu başlıklarını belirler ve tam metin olarak internet üzerinden erişime açar.*] **basılı ve elektronik kopyalarına erişim izni verdiğimi onaylarım**.

İSTİSNAİ DURUMLAR*

☐ **Patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle (2 Yıl)**
Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 1. fıkrasına göre tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle teze erişim, Enstitümüz Yönetim Kurulunun …/…/…. tarih ve ..... sayılı kararı ile 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.

☐ **Yeni Teknik, Materyal ve Metotların Varlığı (6 ay)**
Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 2. fıkrasına göre tezde yeni teknik, materyal ve metotlar kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içerdiği için tez danışmanının önerisi ve anabilim dalının uygun görüşü üzerine Enstitümüz Yönetim Kurulunun …/…/… tarih ve ..... sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

☐ **Ulusal Çıkar ve Güvenlik Durumu (Gizlilik Dereceli Çalışmalar)**
Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin gizlilik dereceli tezler bahsini düzenleyen 7. maddesinin 1. fıkrasına göre bu teze erişim, ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendirdiği için Enstitümüzün uygun görüşü üzerine Üniversitemiz Yönetim Kurulunun …/…/…. tarih ve .....
sayılı kararı ile Üniversitemiz Yönetim Kurulu aksi karar verinceye kadar engellenmiştir.

16.12.2024

Ahmet Ali EROĞLU
Aslı Islak İmzalıdır

** İstisnai durumlar danışmanın yazılı başvurusu ve Enstitü / Üniversite Yönetim Kurulunun onayı ile kabul edilir.*

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Ahmet Ali EROĞLU tarafından hazırlanan "Urartu'da Yazı Taşıyıcıları" başlıklı çalışması 16/12/2024 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı:	Prof.Dr. Süleyman ÇİĞDEM *ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ*	İmza
Jüri Üyesi (Danışman):	Doç.Dr. Yasin TOPALOĞLU *ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ*	İmza
Jüri Üyesi:	Dr. Öğr. Üyesi Murat KILIÇ *ERZURUM TEKNİK ÜNİVERSİTESİ*	İmza

Bu tezin Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

05/02/2025
İmza

Prof.Dr. Hüseyin BAYDEMİR

Enstitü Müdürü

Bu belge, güvenli elektronik imza ile imzalanmıştır.
Doğrulama Kodu: 6a379863-5330-44a7-81f9-5b2c32f67e29 Doğrulama Adresi: https://www.turkiye.gov.tr/ataturk-universitesi-ebys

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER ..... **I**
ÖZET ..... **V**
ABSTRACT ..... **VII**
ÖNSÖZ ..... **IX**

GİRİŞ **1**
I. KONUNUN NİTELİĞİ, AMACI VE ÖNEMİ **1**
II. UYGULANAN YÖNTEM VE TEKNİKLER **2**

BİRİNCİ BÖLÜM
URARTU DEVLETİ
1.1. URARTU DEVLETİNİN KURULUŞU **3**
1.2. URARTU COĞRAFYASI **7**
1.3. URARTU'DA İNANÇ SİSTEMİ **9**
1.4. URARTU DİLİ **12**
1.5. URARTU MADENCİLİĞİ VE SERAMİĞİ **14**

İKİNCİ BÖLÜM
URARTU'DA YAZI TAŞIYICILARI
2.1. KAYAÇLAR **17**
2.1.1 Bazalt 19
2.1.1.1 Surp Pagos Yazıtı 21
2.1.1.2 Karahan Yazıtı 21
2.1.1.3 Karahan Yazıtı 22
2.1.1.4 Karahan Yazıtı 22
2.1.1.5 Karahan Yazıtı 22
2.1.1.6 Surp Pagos Yazıtı (Üst Yüzü) 23

2.1.1.7 Surp Pagos Yazıtı (Sağ Yüzü) 23
2.1.1.8 Uluşar Körzüt Kalesi Yazıtı 23
2.1.1.9 Aznavurtepe Yazıtı 24
2.1.1.10 Karahan Yazıtı 24
2.1.1.11 Ziyarettepe Yazıtı 24
2.1.1.12 Kevenli Yazıtı 25
2.1.1.13 Ziyarettepe Yazıtı 25
2.1.1.14 Ziyarettepe Yazıtı 25
2.1.1.15 Sarmaç Yazıtı 25
2.1.1.16 Karahan Yazıtı 25
2.1.1.17 Karahan Yazıtı 26
2.1.1.18 Bakraçlı Yazıtı 26
2.1.1.19 Bakraçlı Yazıtı 26
2.1.1.20 Surp Pagos Yazıtı 26
2.1.1.21 Surp Pagos Yazıtı 27
2.1.1.22 Sarmaç Yazıtı 27
2.1.1.23 Köklü Yazıtı 27
2.1.1.24 Bahçecik Yazıtı 27
2.1.1.25 Yazılıtaş Yazıtı 27
2.1.2. Kumtaşı 28
2.1.2.1 Aşağı Anzaf Yazıtı 29
2.1.2.2 Van Kalesi Yazıtı 29
2.1.2.3 Van Kalesi Yazıtı 29
2.1.2.4 Çavuştepe Yazıtı 29
2.1.2.5 Çavuştepe Yazıtı 29
2.1.2.6 Çavuştepe Yazıtı 29
2.1.2.7 Çavuştepe Yazıtı 30
2.1.2.8 Beşçatak Yazıtı 30
2.1.2.9 Patnos Yazıtı 30
2.1.2.10 Pirabat Yazıtı 30
2.1.2.11 Pirabat Yazıtı 30
2.1.2.12 Pirabat Yazıtı 31

2.1.2.13 Patnos Yazıtı....31
2.1.3 Kalker....31
2.1.3.1 Van Kalesi Yazıtı....31
2.1.3.2 Van Kalesi Yazıtı....32
2.1.3.3 Van Kalesi Yazıtı....32
2.1.3.4 Van Kalesi Yazıtı....32
2.1.3.5 Yukarı Anzaf Yazıtı....32
2.1.3.6 Meher Kapı Yazıtı....33
2.1.3.7 Doğu Hendeği Kaya Yazıtı....34
2.1.4 Ana Kaya....34
2.1.4.1 Yeşilalıç Yazıtı....34
2.1.4.2 İlandağ Yazıtı....35
2.1.4.3 Taştepe Yazıtı....35
2.1.4.4 Palu Kaya Yazıtı....36
2.1.4.5 Horhor Yazıtı....36
2.1.4.6 Elar Yazıtı....36
2.1.4.7 Gulidzan Yazıtı....37
2.1.4.8 Marmaşen Yazıtı....37
2.1.4.9 Lçaşen Yazıtı....37
2.1.4.10 Hanak Yazıtı....37
2.1.4.11 Javankale Yazıtı....38
2.1.4.12 Hazinekapı Yazıtı....38
2.1.4.13 Taşköprü Yazıtı....39
2.1.4.14 Atamhan Yazıtı....39
2.1.4.15 Tsovak-Zagalu Yazıtı....39
2.1.4.16 Sekendel Yazıtı....40
2.1.4.17 Tsovinar Yazıtı....40
2.1.4.18 Razlık Ana Kaya Yazıtı....41
2.1.4.19 Kırkızlar Yazıtı....41
2.1.4.20 Shisheh Yazıtı....41
2.1.4.21 Hazine Piri Kapısı Yazıtı....42
2.1.4.22 Tebriz Kapısı Yazıtı....42

2.1.4.23 Sıršini (Ahır) Yazıtı 42
2.1.4.24 Depo Yazıtı 42
2.1.4.25 Tarmanili (Menua Çeşmesi) Yazıtı 42
2.1.4.26 Ain-i Rum Yazıtı 43
2.1.4.27 Karakale Yazıtı 43
2.1.4.28 Erciş Karataş Ana Kaya Yazıtı I 43
2.1.4.29 Erciş Karataş Yazıtı II 43
2.1.4.30 Damlaköy Yazıtı 43
2.1.4.31 Kaleköy Kalesi Yazıtı 44
2.1.5 Andezit 44
2.1.5.1 Adilcevaz Yazıtı 45
2.1.6 Kireçtaşı 45
2.1.6.1 Aşağı Anzaf Yazıtı 46
2.1.2.2 Kadembastı Yazıtı 46
2.1.7 İgnimbirit 47
2.1.7.1 Avnik (Güzelhisar) Yazıtı 47
2.2 METALLER 47
2.2.1 Bronz (Tunç) 51
2.2.2 Demir 54
2.2.3 Bakır 56
2.3. KİL TABLETLER 57

SONUÇ 61
KAYNAKLAR 65
EKLER 69
ÖZGEÇMİŞ 102

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

URARTU'DA YAZI TAŞIYICILARI

Ahmet Ali EROĞLU

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU

2024, Sayfa: 100+IX

Jüri: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM (Başkan)

Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Murat KILIÇ

MÖ 9. ile 6. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu, Kuzey Mezopotamya ve Ermenistan'ı kapsayan bölgede gelişen Urartu uygarlığı, özgün dili, kültürü ve sanat anlayışıyla dikkat çeker. Bu uygarlığın toplum yapısı, dini, mimarisi ve yönetimiyle ilgili bilgiler büyük ölçüde günümüze ulaşan yazıtlardan edinilmektedir. Bu çalışmada, Urartu yazıtları yazıldıkları malzemeler yani "yazıt taşıyıcıları" açısından ele alınmış ve konuyla ilgili arkeoloji, jeoloji, coğrafya, sosyoloji ve filoloji gibi disiplinlerden yararlanılmıştır. Yazıtların yazıldığı malzemeler üç ana grupta toplanmıştır: kaya, metal ve kil, bazalt, andezit, bronz, demir ve kil gibi malzemelerin kullanımı hem teknik hem de sanatsal tercihler bakımından değerlendirilmiştir. Araştırma, Urartuların teknolojik gelişmişliğini, estetik anlayışını ve çevreleriyle kurdukları ilişkileri anlamaya katkı sunmayı amaçlamaktadır. Arkeolojik bulgular, tarihî metinler ve malzeme analizlerine dayanan bu disiplinler arası çalışma, Urartu yazıtlarındaki fiziksel ve sembolik unsurları kapsamlı biçimde incelemekte; böylece Urartu kültürünün daha geniş tarihsel ve arkeolojik bağlamda daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

Bu çalışma öncelikle Urartu devletinin kuruluşundan yıkılışına kadar olan coğrafyası, siyasi tarihi ana hatlarıyla ele alınmaya çalışılmıştır. Komşu devletleri ile ilişkileri ve bu ilişkilerde Urartu devleti yeri değerlendirilmiştir. Urartu devleti başlığının altında, alt başlık olarak Urartu devletinin coğrafyası incelenmiştir. Urartu coğrafyasının devletinin oluşumuna ve çalışma konumuzu oluşturan yazıt taşıyıcılarının belirlenmesinde etkisi de ele alınmaya çalışılmıştır. İnanç sistemleri, dilleri, madenciliği ve seramiği de ele alınan konular arasındadır. Urartu'nun inanç sistemi ve dili, yazılı belgelerde kullanılan malzemelerin kültürel bağlamını anlamak açısından ele alınmıştır.

Yazılı belgelerde kullanılan malzemeler taş, metal ve kil olmak üzere üç ana kategori altında incelenmiştir. Kayaçlar; bazalt, kumtaşı, kalker, andezit ve kireçtaşı gibi farklı kayaç türlerinin yazıtlarda kullanımları, malzemelerin fiziksel özellikleri ve dayanıklılığı değerlendirilmiştir. Bu kayaçların yazıtların uzun ömürlülüğü ve okunabilirliği üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Tunç, demir ve bakır gibi metallerin kullanımı, işlenebilirliği ve estetik özellikleri açısından değerlendirilmiştir. Metallerin

yazıtların süslemelerinde ve işaretlemelerinde nasıl kullanıldığı açıklanmıştır. Kil tabletlerin Urartu yazıtlarındaki rolü, bu malzemelerin işlenebilirliği ve yazıların taşıdığı bilgilerin korunması açısından detaylandırılmıştır. Kil tabletlerin hem resmî belgelerde hem de günlük kullanımlarda nasıl bir yere sahip olduğuna dair bilgiler sunulmuştur. Sonuç olarak, Urartu yazıtlarında tercih edilen malzemeler, bu uygarlığın yazılı iletişim biçimini ve estetik anlayışını yansıtmaktadır. Çalışma, söz konusu malzemelerin tarihsel ve kültürel bağlamda anlamlandırılmasına katkı sağlamayı hedeflemekte; Urartu'nun yazılı mirasının daha bütüncül bir yaklaşımla anlaşılmasına zemin hazırlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Urartu, Yazıt, Metal, Kayaç, Dil.

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

Urartian Writing Bearers

Ahmet Ali EROĞLU

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Yasin TOPALOĞLU

2024, Pages: 100+IX

Jury: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM (Chairman)

Assoc. Prof. Dr. Yasin TOPALOĞLU

Assist. Prof. Dr. Murat KILIÇ

The Urartian civilization, which developed between the 9th and 6th centuries BC in the region covering Eastern Anatolia, Northern Mesopotamia, and Armenia, stands out with its unique language, culture, and understanding of art. Information about this civilization's social structure, religion, architecture, and administration is largely obtained from the surviving inscriptions. In this study, Urartian inscriptions are analyzed in terms of the materials on which they were written, i.e., "inscription carriers," and disciplines such as archaeology, geology, geography, sociology, and philology are utilized. The materials on which the inscriptions were written are categorized into three main groups: rock, metal, and clay. Materials such as basalt, andesite, bronze, iron, and clay are evaluated in terms of technical and artistic preferences. The research aims to contribute to the understanding of the Urartian's technological sophistication, their aesthetic sense, and their relations with their environment. Based on archaeological findings, historical texts, and material analysis, this interdisciplinary study comprehensively examines Urartian inscriptions' physical and symbolic elements, thus contributing to a better understanding of Urartian culture in a broader historical and archaeological context.

This study firstly attempts to outline the geography and political history of the Urartian state from its foundation to its collapse. Relations with neighboring states and the place of the Urartian state in these relations are evaluated. Under the Urartu state title, the Urartu state's geography was examined as a sub-heading. The impact of the geography of Urartu on the formation of the Urartian state and the determination of the inscription carriers that constitute our subject of study have also been discussed. Belief systems, languages, mining, and ceramics are also among the topics covered. Urartu's belief system and language are discussed to understand the cultural context of the materials used in written documents.

The materials used in written documents are analyzed under three main categories: stone, metal, and clay. Rocks: Using different rock types such as basalt, sandstone, limestone, andesite, and andesite in inscriptions, the physical properties and durability of the materials were evaluated. The effects of these rocks on the longevity and legibility of inscriptions are discussed. Metals such as bronze, iron, and copper were evaluated regarding their workability and aesthetic properties. The use of metals in the decoration and marking of inscriptions is

explained. The role of clay tablets in Urartian inscriptions is detailed in terms of the workability of these materials and the preservation of the information carried by the inscriptions. Information on clay tablets' role in official documents and daily use is presented. In conclusion, the materials preferred in Urartian inscriptions reflect this civilization's written communication style and aesthetic understanding. The study aims to contribute to interpreting these materials in historical and cultural contexts and paves the way for a more holistic understanding of Urartu's written heritage.

Keywords: Urartu, Inscription, Metal, Rock, Language.

ÖNSÖZ

MÖ 9-6. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu, Kuzey Mezopotamya'nın bir bölümü ve Ermenistan topraklarını kapsayan coğrafyada hüküm süren Urartu uygarlığı, özgün dili, kültürel yapısı ve sanat anlayışıyla ön plana çıkmaktadır. Urartu toplumunun sosyal örgütlenmesi, inanç sistemi, mimarisi ve yönetim biçimine ilişkin pek çok bilgi, günümüze ulaşan yazıtlar aracılığıyla elde edilmektedir. Bu çalışma, Urartu yazıtlarını "yazıt taşıyıcı malzeme" bağlamında ele alarak, yazıtların yazıldığı fiziksel materyallerin sistematik bir değerlendirme sunmayı amaçlamaktadır. Araştırma sürecinde arkeoloji, coğrafya, jeoloji, sosyoloji ve filoloji gibi çeşitli yardımcı disiplinlerden yararlanılmış; disiplinler arası bir yöntem benimsenmiştir. Yazıt taşıyıcıları üç ana kategoride sınıflandırılmıştır; kaya, metal ve kil, bazalt ve andezit gibi doğal taşlar ile bronz, demir ve kil gibi işlenmiş malzemeler üzerine yapılan bu inceleme, söz konusu materyallerin hem teknik hem de içeriksel bağlamda değerlendirilmesini içermektedir. Böylelikle Urartu toplumunun teknolojik kapasitesi, estetik tercihleri ve çevresel kaynaklarla kurduğu ilişkiler hakkında derinlemesine bir anlayış geliştirilmektedir. Arkeolojik veriler, tarihî kaynaklar ve malzeme analizlerine dayanan bu çalışma, Urartu yazıtlarının fiziksel ve sembolik boyutlarını kapsamlı biçimde değerlendirmeyi hedeflemektedir.

Tüm hayatım boyunca bana maddi ve manevi destek olan annem Hacer Eroğlu, babam Ebubekir Eroğlu, ağabeyim Ömer Eroğlu ve kardeşim Taha Eroğlu'na sevgi ve saygılarımı sunuyorum. Akademik kariyerine imrendiğim amcam Prof. Dr. Atilla Eroğlu, lisans ve yüksek lisansta desteklerini gördüğüm hocam Prof. Dr. Süleyman Çiğdem'e, tez yazımında yol gösteren, düzeltmelerde yardımcı olan Dr. Öğr. Üyesi Murat Kılıç'a, coğrafya alanından desteklerini gördüğüm Prof. Dr. İbrahim Kopar, Prof. Dr. Mustafa Özdemir ve Doç. Dr. Muhammed Bahadır hocalarıma, ayrıca çocukluk, lisans ve yüksek lisans arkadaşım Arş. Gör. Ahmet Yasin Aydın, Ayanis kazısında ve yüksek lisans ders sürecinde bilgilerinden yararlandığım Prof. Dr. Mehmet Işıklı hocama teşekkürlerimi sunuyorum. En önemlisi ise Eski Çağ alanını bana sevdiren, beni yüksek lisansa yönlendiren yetkinliğiyle hayatımda çok etkisi olan danışman hocam Doç. Dr. Yasin Topaloğlu'na bilgilerini bizden esirgemeyip her konuda destek olduğu için teşekkürlerimi sunuyorum.

Erzurum-2024 **Ahmet Ali EROĞLU**

GİRİŞ

I. KONUNUN NİTELİĞİ, AMACI VE ÖNEMİ

Çalışma konumuz arkeoloji, malzeme bilimi ve epigrafiyi birleştiren multidisipliner bir yaklaşım gerektirmektedir. Başlıca odak noktası Urartu yazıtlarının oluşturulmasında kullanılan kaya türleri, metaller ve kil gibi çeşitli malzemelerdir. Bu malzemelerin her biri yazıtların üretiminde, korunmasında ve öneminde ayrı bir rol oynamıştır. Urartular metin yazmak için bazalt, andezit ve kireç taşı gibi çeşitli kaya türlerini kullanmışlardır. Her kaya türünün, oyma tekniklerini ve yazıtların dayanıklılığını etkileyen belirli fiziksel özellikleri vardır. Bu kaya türlerini analiz etmek, Urartuların karşılaştığı teknolojik seçimleri ve sınırlamaları anlamamıza yardımcı olur. Yazı yazmak veya metinleri süslemek için bronz ve demir gibi metaller kullanılmıştır. Bu malzemelerin kullanımı Urartuların metalürjik becerilerini ve estetik tercihlerini yansıtmaktadır. Metal yazıtların incelenmesi, dönemin teknolojik gelişmeleri ve sanatsal eğilimleri hakkında fikir vermektedir. Kil tabletler, metin yazmak için kullanılan başka bir araçtır. Bu tabletlerin incelenmesi Urartu devletinin idari ve hukuki uygulamalarına dair bilgiler sunmaktadır. Killerin şekillendirilebilirliği ve bulunabilirliği, onu çeşitli belge türlerinin kaydedilmesi için çok yönlü bir malzeme hâline getirmiştir.

Urartu yazıtlarında kullanılan malzemelerin incelenmesinin amacı çok yönlüdür. Araştırma ile yazıtlarda kullanılan malzeme ve teknikleri inceleyerek Urartuların teknolojik yetenekleri hakkında fikir sahibi olabilirler. Bu, onların oyma yöntemlerini, kullandıkları araçları ve farklı malzemelere nasıl uyum sağladıklarını anlamayı da içerir. Malzeme seçimi Urartuların kültürel ve sembolik değerlerini yansıtmaktadır. Örneğin, belirli kayaların veya metallerin kullanılması, bunların dini veya politik bağlamlardaki önemini gösterebilir. Bu seçimleri analiz etmek, medeniyetin kültürel ve toplumsal normlarını yeniden yapılandırmaya yardımcı olur. Yazıtlarda kullanılan malzemelerin anlaşılması, bu metinlerin korunmasına da ışık tutmaktadır. Malzemelerin dayanıklılığı yazıtların günümüze ne kadar iyi ulaşabildiğini etkiliyor. Bu husus, arkeologlar ve tarihçiler için yazıtların tarihsel doğruluğunu ve bütünlüğünü değerlendirmede çok önemlidir. Urartu yazıtlarında kullanılan malzemelerin incelenmesi çeşitli nedenlerden dolayı büyük önem taşımaktadır. Urartu yazıtları uygarlığın siyasi, dini ve sosyal yönleri hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Malzeme ve tekniklerin analizi, Urartuların teknolojik ilerlemelerine dair değerli bilgiler sunmaktadır. Bu bilgi, Doğu'daki teknolojik ilerlemenin daha geniş bir şekilde anlaşılmasına katkıda bulunur. Urartu yazıtları, Doğu'nun kültürel mirasının önemli bir parçasıdır. Bu yazıtlarda kullanılan malzemelerin incelenmesi, bu mirasın korunmasına ve değerlendirilmesine yardımcı olmakta ve geçmiş bir medeniyetin sanatsal ve kültürel uygulamalarına bir pencere açmaktadır. Bu konu, arkeolojiyi, malzeme bilimini ve tarihi entegre ederek disiplinlerarası araştırmayı teşvik eder. Böyle bir yaklaşım, eski uygarlıklara ilişkin genel anlayışı geliştirir ve farklı akademik alanlar arasındaki iş birliğini teşvik etmektedir. Özetle Urartu yazıtlarında kullanılan malzemelerin incelenmesi, Urartu uygarlığının teknolojik, kültürel ve tarihi yönlerine dair önemli bilgiler sunan önemli bir çalışmadır. Araştırma ile bu yazıtlarda kullanılan kayaları, metalleri ve kili inceleyerek Urartuların teknolojik yetenekleri, kültürel değerleri ve tarihi mirası hakkında daha derin bir anlayışa sahip olabilirler. Bu disiplinler arası araştırma, yalnızca Doğu hakkındaki bilgilerimizi zenginleştirmekle kalmamaktadır, aynı zamanda tarihi metinlerin maddi yönlerini korumanın ve yorumlamanın önemini de vurgulamaya çalışmaktadır.

II. UYGULANAN YÖNTEM VE TEKNİKLER

Çalışmaya başlarken konunun ana başlığında yer alan Urartu devleti birçok noktadan incelenmiştir. İlk olarak Urartu devletinin yayılım alanında yazıtların dağılımı belirlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca Urartu coğrafyası ve iklimi yazıtların yazımı bakımından değerlendirilmiştir.

Taş yazıtlar ve Urartu coğrafyası için coğrafya ana bilim dalından yararlanılabilecek kaynaklar bulunmuş bunun yanı sıra aklımıza takılacak sorular için bu anabilim dalında ki hocalarımızdan yararlanılarak yardımlar alınmıştır. Taş yazıtların fiziksel incelenmesini bu yöntemle inceledikten sonra üstünde ki dil konusunda filoloji alanından yardım alınarak araştırma yapılmıştır. Böylece dilin işlevi hakkında bilgi alınmış ve tezimize katkı sağlamıştır. Süreç içerisinde kullanılan yazıtların fotoğrafları çekilerek kullanılmıştır. Araştırmamızın devamında Arkeolojik kazı çalışmaları incelenmiş bu kısımdan önemli bilgiler elde edilmiştir. Bu süreçle birlikte yapılan çalışmaları tek bir çatı altında toplayarak sonuç kısmında elde ettiğimiz kazanımları ve katkı verdiğimiz noktalar yazılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM
URARTU DEVLETİ

1.1. URARTU DEVLETİNİN KURULUŞU

Urartu devletinin kuruluşuna baktığımızda MÖ 9. yüzyılda Tuşpa'yı merkez alarak oluşmuştur. Bu oluşumdan önce bölge ne durumdaydı? Bu soruya cevap aradığımız da öncelikle yazılı kaynaklara bakarak Urartu öncesine gitmek gerekmektedir. Yazılı kaynaklara baktığımızda yazılı kaynak olarak Asur yazıtlarını görmekteyiz. Asur yazılı kaynaklara bakarken bunların resmi kaynaklar olması nedeniyle propaganda ve abartılı şekilde yazılmış birçok ifade ile karşılaşmaktayız. Buna örnek vermek gerekirse I. Tiglat-Pileser (MÖ 1114-1076) döneminde o bölgede ki aşiret liderlerinden kral olarak bahsettiklerini görüyoruz (Grayson, 1991, s. 21; Salvini, 2006, s. 31). Bu sebepledir ki Asur kaynaklarını bunu göz önüne alarak incelemek lazımdır. Asur kaynaklarında MÖ 13. Yüzyıl Nairi terimi ile karşılaşmaktayız (Grayson, 1972, ss. 103-104). I. Sarduri dönemine geldiğimizde Sardurburç yazıtlarında kendisi için Nairi ülkesinin kralı olarak tanımladığını görmekteyiz (Payne, 2006, ss. 17-20; Salvini, 2008, ss. 95-104).

Kayıtlarda bir diğer terim olarak Uruatri terimini görüyoruz. Uruatri terimi etimolojik incelemelere göre Urartu'nun kökenini bizlere ifade etmektedir (Melikishvili, 1960, s. 20; Piotrovski, 1966, s. 40; Salvini, 1967, s. 24; Barnett, 1982, s. 329). Asur kaynaklarında bu ifade bize tabi ki etnik olarak bir anlam içermemektedir. Bu ifadenin anlamı aslında dağlık ülke ya da dağlık bölge anlamında ki coğrafyaya bağlı bir terimdir (Van Loon, 1966, ss. 5-7; Salvini, 1967, ss. 25-27; Piotrovski, 1969, ss. 42-44). Bunun bize göstermiş olduğu şey bu terimin aslında zamanla bölgedeki yaşayan insanların ismi hâline geldiğini bizlere göstermektedir. Bölgede ki nüfus hareketlerine rağmen 13-9. yüzyıl arası bu ifadenin kullanılmaya devam etmesi coğrafyada ki bir terim olduğunu açıkça bizlere göstermektedir (Benedict, 1960, s. 102). "Uruatri" ifadesi I. Salmanassar'dan sonra yaklaşık olarak iki yüz yıl yazıtlarda görülmemektedir. Bu 200 senenin ardından Asur-bel-kala (MÖ 1073-1056) dönemine geldiğimizde kralın Uruatri'ye ait birçok şehri ele aldığından bahsettiğini görmekteyiz (Grayson 1991, s. 91).

Yaklaşık olarak 150 yıl aradan geçmesiyle birlikte II. Adad-Nirari yani bu dönem yaklaşık olarak MÖ 991-891 dönemlerinde (Grayson 1991; Postgate 1992). Uruatri

yerine biraz daha değişmiş bir terimi görmekteyiz. Bu terim farklılaşarak Uruatri/Urartu olarak görülür (Luckenbill, 1926, ss. 109-111; Milland, 1970, ss. 169-171; Grayson, 1976, ss. 85-87; Grayson, 1991, ss. 147-149). Burada bahsettiğimiz tanımlar yine bir etnik grubu değil coğrafi bölgeyi tanımlamaktadır. Bu terim II. Adad-Nirari'den sonra MÖ 9. yüzyıla kadar bir daha gözükmez. Asur kralları olan II. Salmanassar ve II. Asurnasirpal zamanında bu terim artık gerçek manasında kullanılır.

Uruatri teriminden farklı olarak bir başka terimimiz Nairi terimidir. Bu terim Asur kaynaklarında I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1244-1208) döneminde (Grayson, 1972; Postgate, 1992) görülmektedir. Nairi ifadesi III. Tiglat-Pileser yani yaklaşık olarak MÖ 744-727 yıllarına kadar hemen hemen 500 sene boyunca yazılı olarak kaynaklarda kullanılmıştır (Luckenbill, 1926, ss. 275-278). Kral I. Tukulti-Ninurta döneminde yazılan yazılı kaynaklarda Nairi terimi kullanılarak bu bölgeye birçok sefer düzenlendiği görülmektedir. Bunun yanında I. Tukulti-Ninurta döneminde tapınak ve saraylarda ele geçirilen yazıtlarda bir ifade geçmektedir. Bu ifade Nairi ülkelerinin 43 kralı ile savaştığını belirtmiştir (Belli, 1982, ss. 139-208; Topaloğlu, 2009, s.38).

Bu dönemde bir diğer gözden kaçmaması gereken terim ise Yukarı Deniz ifadesidir. Bu ifade büyük ihtimalle ilk defa bu dönemde kullanılmıştır. Bu ifadenin karşılığı bugün ki Van gölüdür (Grayson, 1972, ss. 107-123). Asur kralı I. Tukulti-Ninurta Nairi Ülkesinin 40 Kralı ile savaştım ifadesinden sonra bu savaşları kazanıp unvan olarak Nairi Ülkelerinin Kralı ibaresini de artık kullanmaya başlamıştır (Luckenbill 1926, s. 50; Grayson, 1972, s. 108).

Bu dönemde Asurlular kendilerini yüceltmek için güçsüz aşiret liderlerini kral olarak göstermiş ve LUGAL. MES-Nİ ifadesini kullanılmıştır (Grayson, 1991, ss. 21-22). Asur devleti çeşitli bölgelere seferler düzenlemesinin sebeplerinden biri olarak maden kaynakları yer almaktadır. Bu maden kaynakları için sefer yerlerinden biri olarak da Nairi ülkesi de yer almaktadır (Wiseman, 1968, s. 183). I. Tiglath-Pileser yaklaşık olarak MÖ 1114-1076 yıllarında Nairi ülkesine yine birçok sefer düzenlenmiş ve bu seferlerden bir tanesinde Asur'un en kuzeye diktiği Yoncalı Yazıtı Nairi ülkesinin fatihi olarak kendisinden bahsetmiştir. Önemli bir dönem olan Assur-Bel-Kala döneminde Nairi toplumlarına karşı birçok sefer yapılmasından dolayı Nairili toplumları Van havzasında toplanmaya başlamıştır. Bunun yanında Asur kralı II. Adad-Nirari yaklaşık olarak MÖ

911-891, II. Tukulti-Ninurta yaklaşık olarak MÖ 890-884 ve II. Asurnasirpal yaklaşık olarak MÖ 883-859 döneminde de birçok seferler yapılmıştır.

Görüldüğü üzere Asur devleti kuzey bölgesinde bulunan bu bölgeye birçok sefer düzenlemiş bu bölgelerde yağmalamalarda bulunmuş haraç almış bunun yanında kadınları köle almış, hayvanları kendi ülkelerine götürmüşlerdir. Bu seferler sonucunda bölgede ki birçok halk birleşmiştir. Bu hareketle birlikte I. Sarduri Sardurburç ya da Madırburç yazıtıyla birlikte devletin kuruluşunu ilan etmiştir. Bu tarihlendirmeyi MÖ 856 olarak kabul etmek doğru olacaktır. Asur yazıtlarına baktığımız da yazıtlarda I Sarduri'den "Seduri" olarak bahsedildiğini görmekteyiz (Parpola, 1970, s. 33).

Bir diğer Urartu devleti ile ilgili önemli kısım ise devletin başkentidir. I. Sarduri döneminde tam olarak Tuşpa'nın başkent olduğunu bilmesek de buranın I. Sarduri döneminde tam olarak çok fazla geliştiğini ve merkez olduğunu görmekteyiz. Urartu devletinin kuruluşunda sınırlarını nasıldı sorusunu arasak da şu an bu bilgiye ulaşmamız tam anlamıyla mümkün değildir çünkü I. Sarduri döneminde yazılı belge olarak sadece Sardurburç olduğundan dolayı sınırları varsayım üzerine söylenebilmektedir. Asurca yazılmış yazıt birbirinin tekrarı olan 6 parçadan oluşmaktadır. Her bir yazıtın ortalama ağırlığı 8-10 ton ağırlığındadır. Bu büyük taş blokların nereden geldiği üzerine birkaç varsayım vardır. Bunlardan ilki Edremit yakınlarında bulunan taş ocaklarından getirilmesi konusudur. Fakat bu büyüklüklerde ki taşların Tuşpa bölgesine 15 km uzaklıkta bulunan yerden getirilmesi zor gözüktüğünden bu varsayım zor bir ihtimaldir. Bir diğer varsayım ise yazıtlarda bildirilen Alniunu şehridir. Bu varsayım farklı olarak taş blokların akropolün kurulduğu kalker ana kayadan elde edildiği yönündedir. Bu varsayımları kesin öğrenebilmek için kayaçların analizlerinin yapılması gerekmektedir. Urartu siyasi tarihini bizler Asur kaynaklarından elde ettiğimiz bilgiler ile öğrenmekteyiz. Urartu'nun ilk kralı başkentinin şu anda günümüz şartlarında yeri tam olarak saptanamayan Sugunia kentinde kral Aramu (MÖ…- 840) ile başlamaktadır. Sugunia kentinde Asur kralı I. Salmanassar döneminde yıkılmıştır. Bu yıkımdan sonra başkent Arzaşkun'a taşınmıştır. Arzaşkun'da MÖ 858 yılında tıpkı Sugunia gibi 15 yıl sonra yıkılmıştır. Kral Aramu öncesinde nasıl bir durum söz konusuydu buna bakacak olursak eğer kral Aramu öncesi MÖ II. Bin yılda Hurri kökenli boy-budunlar daha elverişli düz yerleşme ve su kaynaklarının bol olduğu çayır ve otlaklık Doğu Anadolu'da yerleşmeler kurmuştur (Belli, 2004, s. 45; Topaloğlu, 2009, s. 37). Urartu ismini incelediğimiz de ilk

kullanılan dönem Asur kralı I. Salmanassar yaklaşık olarak MÖ 1274-1245 senelerinde Uruatri olarak bahsedilmektedir. Aramu döneminden sonra kral I. Sarduri'nin başa geçtiğini ve bu kralın Aramu soyundan olmadığını görüyoruz. Bu dönemde Urartu'nun ilk yazılı belgesini görmekteyiz. Tuşpa'da bulunan Madırburç ya da diğer ismiyle Sardurburç'tur. I. Sarduri döneminde toparlanma ve Tuşpa'yı başkent yaparak geliştirdiklerini görmekteyiz. I. Sarduri dönemi bittikten hemen akabinde başa varisi olan İşpuini yaklaşık olarak MÖ 830-810 geçmiştir. Kral Sarduri oğlu İşpuini ilk olarak başkenti güçlendirmek için Kalecik, Zivistan ve Anzaf kalelerini kurarak kuzeyini, güneyini ve doğu hattını güçlendirmiştir. Güçlendirme yapıldıktan sonra çeşitli seferler yaparak kuzey bölgelerinde ki Patnos, Eleşkirt ve Ağrıyı Urartu topraklarına katmıştır (Topaloğlu, 2009, s. 41). Yine bu dönemde önemli bir nokta olan Muşaşir Tapınağı'na sefer düzenlemiştir. Bu dönemin son 1 yılına baktığımızda kral İşpuini oğlu Menua ile birlikte ülkeyi yönettiğini görmekteyiz. Bu dönemden sonra İşpuini oğlu Menua kral olmuştur. Menua (MÖ 810-786) dönemine baktığımızda önemli olarak kurak bölgeleri tarıma elverişli hâle getirmiş ve meyve bahçeleri, üzüm bağları kurdurmuştur. Bu dönemde birçok sefer yapılarak kale inşa ettirmiştir. Menua dönemi sona erdikten sonra başa I. Argişti (MÖ 786-764) geçmiştir. Bu dönemle ile ilgili önemli bilgileri Horhor yazıtından elde etmekteyiz. Bu yazıtta yaptığı seferleri, Urartu devletine kattığı toprakları ve krallar hakkında bilgiler vermiştir. I. Argişti 22 yıllık uzun bir saltanat sürdürmüştür. Bu dönem sonrasında başa II. Sarduri (MÖ 764-735) geçmiştir. Bu dönemde en geniş sınırlara ulaşarak Toros dağlarını aşmış ve Suriye sınırlarının iç kısımlarına kadar ilerlemiştir. II. Sarduri döneminde geç Hitit beylikleri (Arpat, Gurgum, Kummuh) ile koalisyon yapmış ve Asur'a karşı mücadele etmişlerdir fakat Asur kralı Tiglath-Pileser bu koalisyonu bozguna uğratmış ve bu beylikleri kendine bağlamıştır. II. Sarduri dönemine ait bilgilere Analıkız veya Hazine kapı denilen yazıtlardan ulaşmaktayız. II. Sarduri döneminde birçok kale yapılmıştır. Bu kaleler Sardurihinili, Kayalıdere, Tumeşki, Libliuni kaleleridir. II. Sarduri'den sonra başa I. Rusa (MÖ 735-714) geçmiştir. I. Rusa döneminde Kimmerler Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya geçerek bu bölgeyi yağmalamış ve yakmışlardır. Bunun yanı sıra kutsal sayılan Muşaşir tapınağını da yağmalamışlardır. Bu yağmalama Urartu devletinde kocaman infial oluşturmuştur. Çünkü yağmalamadan ardından I. Rusa vefat etmiştir. II. Sarduri oğlu I. Rusa öldükten sonra başa II. Argişti (MÖ 714-685) geçmiştir. Bu saldırılar sonucu Urartu devleti kendi

kabuğuna çekilmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde Urartular Kimmerler etkisiyle seferler üzerine değil halkın yaşam kalitesini artırmak üzere su kanalları gibi faaliyetler yapmıştır. Bunun yanı sıra Kimmerlerin büyük bir tehdit olmasından kaynaklı Kimmerler ile anlaşma yaparak Kimmerleri Anadolu'nun iç kısımlarına göndermek istemişlerdir. Bu anlaşma ile Kimmerleri kendi içlerine paralı asker olarak almışlardır. Buda olumlu sonuç vererek MÖ 705 yılında Tabal'da Asurluları büyük bir bozguna uğratmışlardır. II. Sargon bu savaşta öldürülmüştür (Tarhan, 1969, ss. 146-171; Tarhan, 1972; Tarhan, 1986, ss. 108-121; Tarhan, 2002, ss. 596-611; Topaloğlu 2009, s. 57). II. Argişti'den sonra başa II. Rusa (MÖ 658-645) geçmiştir. Bu iki kral döneminde toparlanma süreci olsa da II. Rusa'nın ölümünden sonra Urartu devleti sürekli çöküş yaşamıştır. Bu dönemden sonra başa sırasıyla III. Sarduri sonrasında Erimene, III. Rusa ve IV. Rusa geçmiştir. Kimmer ve daha sonra İskitlerin saldırıları sonucu Urartu devleti MÖ 585'de yıkılmıştır (Çilingiroğlu 1994; Çilingiroğlu 1997).

1.2. URARTU COĞRAFYASI

Urartu devletinin kurulduğu bölgeye baktığımız da bu bölgenin coğrafi şartlarının günümüz coğrafik şartlarla hemen hemen aynı olduğu görüşü ileri sürülmektedir. Kuruluş bölgesi Van (Tuşpa) olmak üzere Kuzeyde Aras vadisi, Doğu Anadolu bölgesi, Irak'ın küçük bir bölümü ve kuzey batı İran'ı kapsayan topraklardır (Çilingiroğlu, 1997, s. 6). Bu alana morfolojik açıdan baktığımız da Doğu Anadolu'da, Kuzey Doğuda kura çöküntüsünden, Doğu da Urmiye platosuna kadar geniş bir alana yayılmaktadır. Batıda ki sınırına baktığımız da Fırat nehrinin çizmiş olduğu kavisli bir şekilde olan sınırı açıkça görülmektedir. Doğu Anadolu ise Güney Toroslar ile son bulmaktadır. Urartu devleti kısaca birkaç bölge hariç bu bölgede kurulmuştur (Çilingiroğlu 1997, s. 4; Eroğlu & Tizgili 2022, ss. 2-6). Bu bölge oldukça rakımı yüksek bir bölge olup yaklaşık ortalama bu bölgede 3.500 m'dir. Bölge de iklim koşulları yağış oranı azdır. Bunun yanı sıra bölge çok soğuktur ve yaz aylarında dahi en yüksek sıcaklık 25 derecelerdedir. Bölgede kış ayı yaklaşık 7 ay sürmektedir. Bu süre tabi ki bu bölge için olumsuzlukların başında gelmektedir. Bu durum tarımsal durumu zor koşullara sokmaktadır. Çekirdek bölge olarak baktığımız da Urartu devleti Van ve çevresine yerleşmiştir. Bu alan geçmişte de olduğu gibi stratejik açıdan önemli bir nokta olmuştur. Bunun yanı sıra bu dönem içerisinde çevre dağlık bir alan olduğundan kaynaklı Van kenti ve Van ovasına

yerleşilmiştir. Bu alan devletin oluşup bir araya gelmesi ve palazlanması için lüzumlu olan koşulları elinde bulunduruyordu. Bu alan korunaklı bir bölgeydi çünkü Zimzim, Şuşanis ve Erek dağları burayı saf bir sur ile kuşatıyordu. Van gölü havzasının bir diğer önemi Mezopotamya ve Anadolu arasında birbirini ayıran Toros dağlarının bulunmasıdır. Urartu devletinin her ne kadar bazı kaynaklarda Yukarı Dicle kısmına kadar uzandığını gösteren kaynaklar bulunsa da böyle bir veri yoktur. Her ne kadar bu bölgeye uzanmaya çalışıp kalıcı hâle gelmeye çalışmak istese de kalıcı hâle geldiğine dair bir kanıtımız yoktur(Köroğlu, 2011, s. 13).

Bölgesel olarak Urartu devletinin coğrafyasını inceleyecek olursak eğer Kuzey bölümüne baktığımızda bu bölgeye neredeyse bütün Urartu krallarının ilgisi olmuştur. Bunun yanında birincil olarak bölgeye İşpuini ve Menua tarafından sefer yapıldığını görmekteyiz. Kuzeyde ulaşılan en son noktalar Kuzey bölgede Çıldır gölünün havzası, Kuzeybatıda Lcasen, Kuzeydoğu tarafında Sevan Gölü ve Kuzeybatı da Erzincan'ı arkeolojik ve yazılı kaynaklar ile görmekteyiz. Bu verilere baktığımız da örnek olarak Kuzeybatıda Altıntepe (Erzincan), Kuzeyde Taşköprü kalesi ve Kuzeydoğuda Lcasen kalesi ve yazıtı bunlara örnektir (Köroğlu, 2011, s. 16).

Batı bölgesine baktığımızda Urartu devleti kral Menua ile birlikte bu bölgeye seferler yapmış ve bu bölgede ki devletlerle siyasi ilişkiler kurmuşlardır. Batıya seferler yapılarak Murat vadisini ele geçirmek istemelerinin belli başlı sebepleri vardır. Menua buraya sefer yaparak belli başlı amaçları vardır. Bu amaçlar verimli topraklar, madenler ve belli başlı yolların kavşak noktası olmasıdır. Burası gözüktüğü üzere stratejik bir bölgedir. Urartu devleti bu bölgeyi elinde tutmak için birçok savaş vermek zorunda kalmıştır. Özellikle bu bölge de bulunan bazı noktalarla Palu ve Mazgirt/Kaleköy gibi eyalet merkezleri ile bu bölgenin denetimini sağlamışlardır. II. Sarduri tarafından yazdırtılan İzoli yazıtıyla Batı bölgesinde bulunan Fırat nehrini geçişlerini anlattıklarını görmekteyiz. Fırat nehrini geçmelerinin sebebi vergiler olmuştur. Fırat nehrinin diğer tarafına hâkimiyet ve yerleşme yapamamışlardır. Bu bölge de belli devletler üzerinde baskı kurmuşlardır bunlara örnek olarak Kummuha ve Melitealhe gösterilebilir. Bu bölümde önemli noktalara bakacak olursak Bingöl, Tunceli, Malatya, Elâzığ bölgelerini görmekteyiz. Bu alanların çok mühim tarım bölgeleri ise Altınova alanı ve Elâzığ şehridir. Bölge engebeli bir yapıya sahip olduğundan mütevellit Dicle boğazı bunun yanı sıra Bitlis çayı bu bölgenin ulaşım geçidi olmuştur. Güneydoğu Torosların batı kısmında

bulunan Malatya dağları ise su verimliliği ile ön plana çıkmaktadır. Malatya havzasına oranla yaklaşık 200 m yükseklikte kalan Elâzığ ovasıda su verimliliği fazla değildir (Saraçoğlu, 1989, ss. 398-400).

Bu alanda yine önemli bir nokta olan Harput ovası bulunmaktadır. Bu alanın önemli olmasının sebebi ise bağ bahçelik yeşilli bir alan olmasıdır. Oldukça küçük bir alan olmasına rağmen çok fazla verimli bir alandır. Bölgenin iklim koşullarına bakıldığında doğudan batıya gidildikçe sıcaklık artar. Elâzığ bölgesine baktığımız da ise bölgenin iklim koşulları elverişli ve su kaynaklarının çokluğu bölgede yerleşimi artırmıştır. Bunun yanında Doğu ve Güneydoğu kısmında Urmiye gölünü kapsayan bölgeye baktığımızda Güneyde bazı yazıtlar bizlere Urartu devleti ile ilgili bölge bilgileri vermektedir. Bunlara örnek Topzava, Taştepe ve Kelişin yazıtlarıdır. Bu yazıtlar Urartu ordularının güneyde gittiği son sınırları bize göstermektedir. Urartu devletinin komşusu Asur ile sınırını da Zagros dağları ile belirlemiştir. Urmiye bölgesini incelediğimiz de bu bölge Van gölü çevresine oranla daha elverişli, ılımlı ve bereketlidir. Bu verimliliğin yanında bu bölgenin önemi devlet için önemli at ve diğer hayvanların ihtiyacının sağlanmasıdır. Urmiye bölgesi Van havzasına göre daha alçak bir konumda bulunmaktadır. Urmiye gölü yüksek derecede tuz oranı barındırdığından dolayı yıl boyunca donma yaşamaz. Gölün çevresine bakıldığında kar bulunmaz ama çevresinde ki dağlar da karlar yıl içerisinde görülmektedir. Bu da neden yerleşmelerin dağlık bölgelere değil çevre kısımlara yapıldığını açıklamaktadır. Urartu devletinin bu tarafında bulunan bazı ovalara bakacak olursak bu alanda Urmiye ovası, Shahpur Ovası, Marand Ovası, Khvoy ve Qareh Zia'od din bulunmaktadır (Zimansky, 1985, ss. 20-23).

1.3. URARTU'DA İNANÇ SİSTEMİ

Urartu da inanç sistemi aslında bir sömürü ve egemenlik üzerine tasarlanmıştır. Bu inanç sistemi sanat ile yayılmaya çalışılmıştır. Sanatçılar bu inanç sistemini özgür bir düşünce üstüne inşa etmemiş tam aksine siyasi faaliyetler altında yapmıştır. Bütün bu düşünce şekilleri toplum kurumları ve yönetim düzenleri aşırı derecede merkeziyetçi olan Urartu devletinin tekelide olan din unsuruyla sınırlandırılmıştır (Belli 1982, s. 68). Urartu dini hakkında bilgi aldığımız yazılı kaynaklar ve betimli sanat eserleri bulunmaktadır. Bu eserler arasında bize bilgi veren en önemli eser kral İşpuini ve oğlu Menua dönemine ait olan "Meherkapı" yazıtıdır. Bu yazıt da 79 tanrı bulunmaktadır. Bunun yanı sıra en

önemli 3 tanrısı bulunmaktadır. Bu tanrılar Haldi, Teişeba ve Şivini'dir. Bu tanrılardan Haldi'yi incelediğimizde baş tanrı ve savaş tanrısıdır.

Urartu devletinde ki bu tanrılar aslında Hurri ve Hitit tanrılarıyla çok büyük benzerlikleri vardır. Bunlara örnek vermek gerekirse Teişeba Hurrilerin de baş tanrısıdır. Hititlere baktığımızda fırtına tanrısı olan "Teşup" Teişeba ile aynıdır. Teişeba'nın eşi 'Huba' olarak bilinirken Teşup'un eşi ise "Hebat"dır. Baş tanrı olan Haldi'nin tasvirlerine baktığımızda tanrı haldi ayakta bir şekilde aslan üzerinde tasvir edilmektedir (Ek. 74). Urartuların törenlerinde ise tanrı Haldi'yi bir asker olarak görmekteyiz. Tanrı listesinin ikinci sırasında yer alan tanrı Teişeba'ya baktığımızda fırtınanın yanında savaş, su felaketleri ve kötü hava koşulları ile ilgili olduğunu görüyoruz. Tanrı Teişeba'nın boğa üzerinde dururken tasvirlenen bir betimlemesi vardır (Ek. 75). Üçüncü sırada olan tanrıya baktığımız da Şivini'dir. Şivini diğer ismiyle güneş tanrısıdır. Asur devletinde ki toplumda güneş tanrısı kabul edilen şamasın kutsal sembolü olan kanatlı güneş kursu Urartu'da ki tanrı Şivini'de de bulunmaktadır.

Kral İşpuini döneminde önemli başarılar elde edilmiş ve bu başarılar sayesinde kral İşpuini bu dönemde inanç üzerinde önemli düzenlemeler yapmıştır (Çilingiroğlu 1997, s. 30). Urartu dini konular üzerine bilgilere mimari, ölü gömme gelenekleri ve sanatsal işler bizleri aydınlatmaktadır (Salvini 2006, s. 196). Bu kaynaklara biraz değinecek olursak eğer başlangıç olarak şunu ele almamız lazımdır. Yukarıda belirttiğimiz üzere Urartu devletinin dini komşu devletlerle çok sıkı sıkıya birbirine bağlıdır. Bunun yanı sıra Urartu dini ile ilgili 2 kaynaktan bilgi elde etmekteyiz. İlk kaynak çivi yazılı yazıtlardır. İkincisi ise resim ve kabartmalardır (Piotrovski 1966, s. 37). Diğer devletlere göre Urartu da çivi yazılı tablet sayısı çok az olduğundan bilgi oranımız biraz daha düşüktür fakat yazılan ana kaya yazıtlarından bilgiler elde etmekteyiz. Tabi bu kaynaklarda sınırlı bilgi olduğundan büyüler ya da benzeri şeyler hakkında bilgi sahibi olamamaktayız (Piotrovski 1966, s. 41).

Urartu devletinin din ile ilişkisini incelediğimizde devlet unsurunun dini nasıl kullandığını açıkça görmekteyiz. Urartu devleti kendisine dâhil ettiği halkları ve aşiretlerin dini unsurlarını kendilerine katmış ve böylelikle kendilerine bağlanan halkları daha kolay devlete bağlı kılmışlardır. Bunu yaparken kendi dinlerini istedikleri şekilde yaşamaları için izin vermişlerdir (Belli 1982, s. 193).

Bunun yanı sıra mimari olarak nasıl bir yol izlediklerine baktığımızda tapınakları kendilerine özgü bir tarzdadır. Çatısı ağır payelerle döşenmiş bir şekilde olan tören salonları, depoları, sunakları ve revaklı avluları ile büyük bir şekilde oluşturulmuştur. Bununla birlikte tanrı yontusunun bulunduğu cella ve kare planlı olan yüksek kule biçimli yapıydı (Çilingiroğlu 2006, s. 235). Dış taraflarına baktığımızda tanrılara adaklar sunulduğu tunç kalkanların asılı bir şekilde bulunduğu ön kısmında ise geniş bir avluya sahip kurban törenleri için bulundurulan taş bir sunak ve üçayaklı altlıkları bulunduğu tunç kazanlar olurdu (Ek. 78; Sevin 2003, s. 222). Burada kısaca sunaklara bir göz atarsak eğer sunak farklı türlerde olabiliyordu. Bunun en güzel örnekleri Çavuştepe (Van) ve Altıntepe (Erzincan) bulunur. Bu sunaklar alçak kenarlara sahip ve yuvarlak bir şekilde olmasına karşın Toprakkale (Van) sunak ise bazalttan oyulmuş bir anahtar deliği şeklindedir (Çilingiroğlu 1994, s. 73).

Urartu da inanç sisteminde önemli bir yere sahip tapınak yapılarını incelediğimiz de tapınakları iki şekilde ayırabiliriz. İlki kule tipi tapınaklar bu tapınak türünün günümüze sadece taş temelleri kalmıştır. Çoğunlukla bu tapınakların taş temelleri kireç taşından yapılmıştır ancak bazılarında bazalt ya da andezit taşları da görmekteyiz. Bu temellerin üst yapısı olarak da kerpiç kullanılmıştır (Çilingiroğlu 1997, s. 62). Bu tapınakların günümüze ulaşmamasından dolayı rekonstrüksiyon sistemi ile nasıl olduğu konusunda çalışmalar yapılmıştır (Sevin 2003, s. 216).

Kule tipi tapınaklarda bazı varsayımlar vardır. Bu varsayımlardan biri çatı kısmının alçak bir piramidal çatı ile örüldüğü yönündedir. Tapınağın duvarlarına baktığımızda ise pencere olmama olasılığı oldukça yüksektir. Cella kısmında ışığın sadece kapının açılması durumunda girme olasılığı vardı. Bu tarz Urartu'daki kule tipi tapınakların Anadolu bölgesine nereden geldiği belirsizdir (Çilingiroğlu 1997, s. 71). Bu tarz yapılara örnek olarak Altıntepe (Erzincan), Çavuştepe (Van), Ayanis (Van) ve Toprakkale (Van) gösterilebilir.

Bir diğer tip tapınağımız ise dikdörtgen planlı yapılardır. Tapınaklardan farklı olarak inanç sisteminde açık hava kutsal alanları bulunmaktadır. Bunlara en iyi örnek olarak Van da bulunan Zimzim dağı eteklerin de olan Meherkapı kutsal alanı gösterilebilir. Bu bölgede ki alanda kayalıklara oyularak bir yazıt dikilmiştir. Bu yazıtta bütün tanrılar bir sıra içerisinde yazılarak tek tek kaç kurban kesileceği belirtilmiştir. Bu

kaya anıtı, Urartu başkenti olan Tuşpa'nın Van kalesinin kuzeydoğusunda 7 km uzaklıkta bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Toprakkale'nin (Rusahinili) 600 m batı kısmında bulunur. Yüksekliğine baktığımızda yerden 17-18 m yükseklikte bulunur (Belli 1982, s. 191).

Bir diğer açık hava anıtsal yerimiz ise Analıkız kutsal alanıdır. Bu alan Van kalesinin kuzey eteklerinde bulunur. Buraya ölü tapınağı da denilmektedir ancak buradaki yazıt da buranın ölü tapınağı olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. Bu yazıtta II. Sarduri ile alakalı olaylar işlenmiştir. Bu anlatım sonrasında tanrı Kuera'ya yapılan sunulardan bahsedilmiştir. Kuera'nın hangi işlevde bir tanrı olduğu bilinmemektedir. Meherkapı tanrı listesinde de ismi geçmektedir. Bunun yanı sıra bir diğer alan ise Altıntepe kutsal alanıdır. Bu alan Tuşpa da kayalara oyulmuş bir biçimde II. Sarduri'nin askerî faaliyetlerini iki çivi yazılı stel ile anlatmaktadır. Bu steller içinde tapınıldığı düşüncesi vardır (Sevin 2003, s. 217). Bu alan dışında Çavuştepe kutsal alanı vardır. Çavuştepe kutsal alanı, Gürpınar ovasında bir tepe üzerinde Van'a yaklaşık 24 km uzaklıktadır (Çilingiroğlu 1998, s. 231). Bu alan Mabet saray olarak nitelendirilmektedir. Bu alan tek cellalı olmayıp kalın duvarlı, köşeleri rizalitli ve kare planlıdır. Bu alanda 3 kurban alanı bulunmaktadır (Erzen 1986, s. 28).

Önemli diğer bir merkez ise Yeşilalıç kutsal alanıdır. Tuşpa'nın doğusunda yaklaşık 65 km uzaklıktadır. Bu bölgede yaşayan yerel toplum tarafından bu alan taş kapı diyerek de adlandırılmaktadır. Aynı zamanda buranın korunarak günümüze kadar gelmesi ise kaya nişi kutsal sayılmasından dolayıdır. Bu anıtın ön tarafına bir platform yapılmış ve bu yönüyle Meherkapı'dan farklılık gösterir. Kaya basamakları ile de benzerlikler bulunmaktadır. Bu platform üzerine toplam 6 stel yuvası açıldığını görmekteyiz. Bunlar Urartu da ki açık hava tapınım yerleridir(Belli, 1998, ss. 30-35).

1.4. URARTU DİLİ

Dil bir toplumun kültürel değerlerinden biridir. Tarihi devirlerde yaşamış toplumlar hakkında bilgiler edinebilmemiz için gerekli başlıca unsurdur. Urartu toplumunu anlamamız için önemli bir kısas olan dillerine bakmak bizlere fazlasıyla yararlı olacaktır. Yazılı belgeler aracılığıyla yapılan filolojik araştırmalar sonucunda Urartu dilinin birçok toplumla akrabalıkları ortaya konmuştur fakat bunlar zaman içinde değişmiş ve doğruya

bizi ulaştırmıştır. Araştırmalarda önemli olan etken dillerin akraba olabilmesi için fonoloji (ses özellikleri), morfoloji (biçim bilgisi), vokabular (kelime haznesi) ve sentax (cümle kurgusu) bu öğelerin büyük ölçüde benzer olması gerekmektedir (Varol 2005, s. 17). Bu öğelerden bir tanesinin benzer olması karşılaştırılırken iki dilin akraba olduğu anlamına gelmez. Bu sebeple Urartu içinde bunun geçerli olup bazen yanılmalar olmuştur. Urartu dili üzerinde çalışmalar yapan Hineks Urartu dilinin İndo-Avrupa dil grubuna dâhil olduğunu belirtmiştir. Başka bir grup bilim adamı ise Hinekse karşılık Urartu dilinin semitik bir dil olduğu görüşündedir. Bunların yanı sıra Gürcülerin kullanmış olduğu dile benzer bir Kafkas kökenli dil kabul edildiğini savunan araştırmacılarda mevcuttur ama araştırmalar göstermiş oldu ki bize bu görüşler dışında Hurrice ile akrabalıklarının olduğunu göstermektedir ve Hurrice haricinde başka bir dille akrabalıkları yoktur (Wilhelm 2004, s. 95).

Hurrice MÖ III. Binyılın son çeyreğinden MÖ 2.bin yılın sonuna kadar günümüzde kuzey Irak, Türkiye'nin güneydoğusu, Kuzey Suriye'de konuşulan bir dildir. Urartucaya baktığımızda ise MÖ 9. yüzyıl sonlarından başlayıp MÖ 6. Yüzyıl başlarına kadar Azerbaycan, Ermenistan ve Kuzeydoğu Irak bölgelerinde yani Urartu devletinin yayılım alanı içerisinde kullanılmıştır. Urartuca ve Hurrice bu iki dilin ilişkisini ilk olarak Haubt'un 1982 senesinde sunduğu eserde belirtilmiştir. Bunun üzerine yapılan çalışmalar doğruluğunu kanıtlamıştır. Bu çalışmalarda görülen benzerliklerine bakıldığında her iki dilde ergatif bir yapıya sahiptir. Ergatif yapı şu şekilde açıklanabilir. Geçişsiz eylemlerin öznesinin, geçişli eylemlerde ki nesne gibi davrandığı dildir. Bu yapının Türkçede karşıtlığı bulunmamaktadır. Yine her iki dile baktığımız da iki dilinde eş değer olarak soyut isim yapımında kullandığı eki –se ekidir. Aidiyeti bildiren ek ise –di dır (Varol 2005, s. 17). Bunun yanında zamirler arasında da benzerlikler vardır. Bir diğer kısım bağlaçlara baktığımızda Hurrice'de bulunan awes Urartuca da bulunan ase yani ne zaman ile aynıdır. Ayrıca Urartuca da bulunan olumsuz partikeli olan –vi Hurri dilinde ki –uya ile benzerliği vardır. Gramerlerde ki elemanların ise aynı köklerden geldikleri görülmektedir. Bunun gibi benzerlikler çoktur ve bu benzerlikler bize açıkça Hurrice ve Urartuca'nın akraba bir dil olduklarını göstermektedir. Urartular düşündüklerini aktarmak için çivi yazısı ve hiyeroglif yazısını kullanmışlardır. İnsanoğlunun dünyada var olmasından itibaren duygu ve düşüncelerini aktarma ihtiyacı duymuş ve bunun içinde jest mimik ve ağızdan çıkan seslerle iletişim kurmaya çalışmıştır. İnsanoğlunun

ilerlemesiyle MÖ 3200 yıllarında Sümerler tarafından yazıyı icat etmişlerdir. Eski Uruk kentinde yapılan kazılarla Sümerlerin ilk olarak resim yazısı kullanıp sonra ki aşamalarda ise bu yazı türünün fazla yer kaplamalarından dolayı çizgiler kullanmaya başlamışlardır. Bu uygulanış MS 74 yılına kadar devam etmiştir. Urartu devletinde çivi yazısı geleneğine baktığımız da Anadolu da MÖ 9 yüzyıl da kurulan Urartu devleti Asur devletinden Asur çivi yazısını almıştır. Kurulurken askerî ve idari olarak Asur devleti örnek alınarak teşkilatlanmışlardır. Bunun nedeni rol model olarak Asur devletini görmesidir. Bu sebeple çivi yazısı geleneği de Asur devletinden alınmıştır. Urartu devleti bunu yaparken aşamalı bir şekilde yaptığını görüyoruz. Birinci aşamada yazı sistemi bağlı olan dilde birlikte kullanılır. İkinci aşamada yazı sistemi bağlı olan dille birlikte kullanılır. İkinci aşamada yazı sistemi artık yerel dille uygulanmaya başlar. Bu aşamada çift dilli yazıtlar karşımıza çıkar. Üçüncü ve son aşamada sistemi artık tamamen yerel dile uygulanır ve eski dil terk edilir. Bu aşamaları açıkça Urartu devletinde görmekteyiz (Dinçol 2003, ss. 45-46).

1.5. URARTU MADENCİLİĞİ VE SERAMİĞİ

Doğu Anadolu'nun engebeli arazilerinde yer alan antik Urartu krallığı, Demir Çağı'nda yenilik ve refahın bir sembolü olarak gelişti. Görkemli kaleleri ve gelişmiş sulama sistemleriyle ünlü olsa da Urartu medeniyetinin daha az bilinen ancak eşit derecede önemli yönlerinden biri madencilik endüstrisidir. Urartu'daki madenciliğin büyüleyici dünyasına daha derinlemesine baktığımız da Urartu toprakları; demir, bakır, altın, gümüş ve diğer değerli metallerin yatakları da dâhil olmak üzere geniş mineral zengini bölgeleri kapsıyordu (Belli 2000, s. 371).

Bu bol doğal kaynaklar, Urartu ekonomisinin can damarı olarak hizmet ediyor, ticareti, zanaatkârlığı ve askerî çabaları besliyordu. Stratejik olarak konumlandırılmış madenler, krallığın refahı için gerekli olan hammaddelerin istikrarlı bir şekilde tedarik edilmesini sağlıyordu. Urartu'nun madencilik faaliyetleri, yaratıcılıkları ve verimlilikleriyle karakterize ediliyordu. Arkeolojik kanıtlar, Urartuların her bir sitenin jeolojik özelliklerine göre uyarlanmış çeşitli madencilik teknikleri kullandığını göstermektedir. Sığ yataklardan cevher çıkarmayı içeren yüzey madenciliği, özellikle demir ve bakır gibi mineraller için yaygın bir uygulamaydı. Daha derin cevher damarlarına ulaşmak için şaftlar ve tüneller kullanan yer altı madenciliği de zengin

mineral rezervlerine sahip bölgelerde yaygındır. Cevherler topraktan çıkarıldıktan sonra, istenen metalleri çıkarmak için karmaşık bir eritme ve rafinasyon sürecinden geçmektedir(Belli, 2000, ss. 370-373).

Urartu metalurjistleri, eritme için gerekli yüksek sıcaklıklara ulaşabilen fırınlar inşa etmede yeteneklidir. Elde edilen metal külçeler daha sonra silahlar, aletler, mücevherler ve tören nesneleri dâhil olmak üzere çok çeşitli ürünlere dönüştürülmektedir. Urartu metal işçilerinin işçiliği, ürünlerin kalitesi ve dayanıklılığı nedeniyle çok değerli olduğu için oldukça değerlidir. Madencilik endüstrisi, Urartu'nun ekonomik refahında merkezi bir rol oynamıştır. Mineral kaynaklarının bolluğu, krallığın komşu medeniyetlerden ticaret ve alışveriş çekerek kendisini büyük bir bölgesel güç olarak kurmasını sağlamıştır. Madencilik faaliyetlerinden elde edilen zenginlik, anıtsal mimarinin inşasını, ayakta duran bir ordunun bakımı yollar ve sulama sistemleri de dâhil olmak üzere gelişmiş altyapının geliştirilmesini finanse etmiştir. Urartu krallığı sonunda tarihin gelgitlerine yenik düşse de mirası, madencilik ve metalürjideki olağanüstü başarılarıyla devam etmektedir. Antik madenlerin, eritme fırınlarının ve metal işleme atölyelerinin kalıntıları, Urartu'nun endüstriyel başarısının somut hatırlatıcıları olarak hizmet etmektedir. Madencilik, Urartu uygarlığının temel taşlarından biriydi, ekonomisini güçlendiriyor ve kaderini şekillendirmiştir. Madencilik ve metalürjideki ustalıkları sayesinde Urartu, topraklarının doğal zenginliklerini zenginlik ve güç kaynaklarına dönüştürmüştür. Antik tarihin kayıtlarında, Urartu krallığı insan yaratıcılığının ve kültürel zenginliğinin bir kanıtı olarak durmaktadır. Genellikle görkemli mimarisi ve askerî becerileriyle karşımıza çıksa da Urartu'nun medeniyete daha az bilinen ancak eşit derecede önemli katkısı canlı seramik endüstrisinde yatmaktadır. Doğu Anadolu'nun engebeli arazilerinin ortasında yer alan Urartu, Demir Çağı'nda sanatsal ve teknolojik yeniliklerin merkezi olarak gelişmiştir. Krallığın seramik endüstrisi gelişti ve hem pratik hem de dekoratif amaçlara hizmet eden çok çeşitli çanak çömlek ve kaplar üretmiştir. Mütevazı pişirme kaplarından karmaşık bir şekilde dekore edilmiş törensel küplere kadar, Urartu seramikleri krallığın kültürel mirasının çeşitliliğini yansıtmıştır. Urartu çömlekçileri, olağanüstü kalite ve güzellikte çömlekler yaratmak için çeşitli teknikler kullanarak zanaatlarının ustalarıdır. El yapımı, çarkta şekillendirme ve kalıplama, kili çeşitli şekil ve boyutlarda kaplara dönüştürmek için kullanılan yöntemler arasındadır. Kazınmış desenler, kabartma desenler ve boyalı motifler gibi dekoratif öğeler, yaratıcılarının sanatsal becerilerini sergileyerek Urartu

seramiklerinin yüzeylerini süslemiştir. Urartu seramikleri, yemek pişirme ve depolamadan ritüel ve dinî törenlere kadar çok çeşitli pratik işlevlere hizmet ediyordu. Pişirme kapları, kâseler ve kavanozlar gibi yaygın ev eşyaları, günlük yaşamda çömlekçiliğin önemini kanıtlayan bir şekilde özen ve ayrıntılara dikkat edilerek işlenmiştir. Seramikler, faydacı değerlerine ek olarak, genellikle dini ritüellerde ve cenaze törenlerinde kullanılan ayrıntılı kaplarla sembolik bir öneme de sahiptir. Urartu krallığı çeşitli manzaraları ve kültürel etkileri kapsamıştır ve bu da seramik üretiminde bölgesel farklılıklara yol açmıştır. Farklı bölgeler, yerel gelenekleri ve tercihleri yansıtan belirli tipte çanak çömlek üretiminde uzmanlaşmıştır. Tuşpa şehri ince boyalı çanak çömlekleriyle ünlüyken, diğer bölgeler faydacı malların üretiminde başarılı olmuştur. Urartu seramiklerinin mirası, antik krallığın sınırlarının çok ötesine uzanarak sonraki medeniyetleri ve sanatsal gelenekleri etkilemiştir. Urartu çanak çömlek eserleri Yakın Doğu'daki arkeolojik alanlarda bulunmuş olup, krallığın kültürel ve ekonomik bir güç merkezi olarak rolünü kanıtlamaktadır (Sevin, 2005, ss.100-105). Urartu seramiklerinin sanatsal motifleri ve dekoratif stilleri, çağdaş sanatçılara ve akademisyenlere ilham vermeye devam ederek antik medeniyetlerin estetik duyarlılıklarına dair iç görüler sunmaktadır (Sümer, 1961-1962).

İKİNCİ BÖLÜM
URARTU'DA YAZI TAŞIYICILARI

Urartu da yazının kullanılması Türkiye'nin Doğu Anadolu bölgesinde MÖ 8. ve 7. Yüzyıllarda mimarinin, yaşamın, coğrafyanın ve diğer birçok insan hayatını etkileyen unsurun nasıl olduğu hakkında bilgi vermesi açısından çok önemli bir noktadır. Bu konuyu incelerken aslında yazı kadar bilginin ortaya konulması için ilk adım olan yazı malzemeleri de çok önemli bir faktör olduğu düşüncesi tezimin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Bu sebepledir ki yazıya zemin hazırlayan yazı malzemeleri de çok önemli bir temel unsurdur. Araştırma da göz önüne çıkan olgu ise yazı malzemeleri ve yazının ortaya çıkmasının ayrılmaz bir bütün olduğu gerçeğidir. Aslında yazının malzeme ile birlikte geliştiği ve şeklinin de bu malzemelere bağlı olarak oluştuğu ortaya çıkmıştır. Eskiçağda insanlar farklı coğrafi bölgelerde bulunup bu coğrafi bölgelerde farklı yazı türleri kullanıldığı tespit edilmiştir. Farklı coğrafik bölgelerin farklı malzeme seçimine yol açtığı görülmüştür (Yıldız, 2014, ss. 9-10). Bu görüşle yola çıkarak eskiçağ da konuyu minilimize ederek sadece Urartu'ya indirgedim. Merak edilen şeyin bu konuda Urartuların yazıları neden bu materyallere yazdığı olmuştur. Bunun yanısıra tezimin başlığı olan 'yazı taşıyıcıları' deyimi ile kastettiğim şeyin yazıların üzerine yazıldığı yüzeyi yani taş, kil ve metalleri ifade ettiğidir. Bu açıklama ile birlikte çalıştığım konunun amacını okuyucu daha iyi bir şekilde kavrayacaktır.

2.1. KAYAÇLAR

Yerkabuğunun ana maddesini oluşturan klastik veya minerallerden oluşan farklı renkleri bulunan ve çeşitli özelliklere sahip cisimlerdir. Kayaçlar jeolojik, kimyasal, fiziksel, mekanik, elastik ve teknolojik özelliklere sahiptir. Kayaçların jeolojik özellikleri dediğimizde aklımıza jeo-hidrolojik ve litolojik yönlerinin belirtildiği gelmelidir. Kimyasal özellikleri ise kayacın bileşiminde ki maddeler, erime-ayrışması, suya ve asitle olan tepkisidir. Kayaç elementleri ise üçe ayrılmaktadır. Bunlar ana mineralleri, taş içindeki parçalar ve tali minerallerdir. Kayaçların fiziksel özelliklerini birçok farklı maddede ele alabiliriz. Bunlar kayacın görüntüsü, sertliği, ayrılma tarzı, bıraktığı izlenim ve kayaçların durularıdır. Kayaçların mekanik özelliklerine bakıldığından bunlar direnç özellikleridir (Tablo.1). Kayaçların elastik (deformasyon) özelliklerinin saptanması

gerilme altında kayaçların deformasyon miktarı ve türlerinin belirlenmesidir. Son olarak kayaçların teknolojik özelliklerine göz gezdirdiğimizde kayaçların farklı işlerde kullanabilmesi için yapılan özelliklere bakılır. Bunlar kayacın delinebilmesi, kırılabilmesi, kesilebilmesi, işlenebilmesi, parlatılabilmesi ve kazılabilmesi durumudur. Kayaçlar tür bakımından 3 ana sınıfa ayrılmıştır. Bunlar Magmatik (püskürük), Sediment (tortul) ve Metamorfik (başkalaşım) kayaç türleridir. Kayaçlar bir mineralden oluşabildiği gibi örnek Kireçtaşı (kalsitten), birçok minerallerden de oluşabilir örnek bazalttır (Sür, Sür & Yiğitbaşıoğlu 2001, ss. 101-138).

Tablo 1. Kayaçların Direnç Özelliklerine Göre Sınıflandırılması

Özelliği	**Basınç Direnci (Kg/cm^2)**	**Arazide Sertliğini Tahmin**
Çok Zayıf Kayaç	6-12,5	Elle zor kırılır.
Zayıf Kayaç	12,5-50	Çekiçle vurulunca ufalanır.
Zayıfça Kayaç	50-125	Çekiçle az ufalanır.
Az Sağlam Kayaç	125-500	Kazma ucu iz bırakır.
Oldukça Sağlam Kayaç	500-1000	Elle tutulan parça çekiçle kırılır.
Sağlam Kayaç	1000-2000	Birkaç çekiç darbesi ile kırılabilir.
Çok Sağlam Kayaç	… 2000	Çok sert çekiçle çok zor kırılır.

(Sür, Sür &Yiğitbaşıoğlu hazırlamış olduğu tabloya göre hazırlanmıştır)

Tablo 2. Kayaçların Sınıflandırılması

Taş Çeşidi	**Tortul**	**Magmatik**
Bazalt		+
Kireçtaşı	+	
Kumtaşı	+	
Andezit		+
İgnimbirit		+

Tablo 3. Kayaçların Fiziksel Özellikleri

Taş Çeşidi	Basınç Direnci	Özelliği	Arazide Sertlik Tahmini
Bazalt	… 2000+	Çok sağlam kayaç	Çok sert çekiçle çok zor kırılır.
Kireçtaşı	500-1000	Oldukça sağlam kayaç	Elle tutulan parça çekiçle kırılır.
Kumtaşı	125-500	Az sağlam kayaç	Kazma ucu iz bırakır.
Andezit	… 2000+	Çok sağlam kayaç	Çok sert çekiçle çok zor kırılır.
İgnimbirit	… 2000+	Çok sağlam kayaç	Çok sert çekiçle çok zor kırılır.

2.1.1 Bazalt

İlk olarak bazalta baktığımızda bu taşın neden Urartular tarafından kullanıldığını anlamamız için yapısal özelliklerine ve taşın önemini belirlememiz gerekmektedir. Bu sebeple bazalt taşın ne olduğuna bakacak olursak eğer, bazalt yer kabuğundan ilk olarak meydana gelen iki taştan biridir diğer taş ise granit taşıdır (Karahan, 2018, ss. 2-26). Taş türlerine baktığımızda taşlar üç ana gruba ayrılmaktadır. Bu gruplar magmatik (derinlik kayaları), metamorfik (başkalaşım), sedimanter (tortul)dir. Bazalt bu gruplardan magmatik olan gruba dâhildir. Magma, yer kabuğunun derinliklerinde 600-1300 derece arasında farklılık gösteren erimiş silikat bileşiklerinden oluşmaktadır. Magma yükselerek yeryüzünde veya yer kabuğunun içerisine girerek soğuması ile bu kayaç türümüz oluşmaktadır. Magmatik kayaçlar oluşum yerlerine göre iki sınıfa ayrılır. Bunlar intrusif ve ekstrusiflerdir. Bazalt bu sınıftan ekstrusif sınıfına girmektedir. Günümüzde iç püskürük kayaçlar yani intrusifler Türkiye sınırları içerisinde kuzeybatı Anadolu, doğu Karadeniz ve iç Anadolu da yaygındır. Volkanitler (dış püskürükler) yani ekstrusifler kısmen batı Anadolu, kuzeybatı Anadolu, iç Anadolu ile Toroslar arasında ve doğu Anadolu bölgesinde bulunmaktadır. Urartuların merkezi konumda bulunana Tuşpa da doğu Anadolu bölgesinde olmasından dolayı bu kayacı yazıtların ana materyali olarak görmekteyiz Sadece yazıtlarda değil bunun yanı sıra mimari alanlarda da görmekteyiz. Ekstrusiflerin oluşumu göz önüne alındığında yerin derin kısımlarında yeryüzüne doğru yükselen magma ile yeryüzüne çıkarak burada soğuyup katı hâle geçmesi ile oluşmaktadır. Soğuma zamanı ve yeri ekstrusifleri oluşturan minerallerin büyüklüklerinde büyük rol oynamaktadır. Lavlar katılaşırken içlerinde ki su buharı ve

gazların ayrılmasından dolayı süngerimsi görüntü görülmektedir. Bazalt yeni dış püskürük kayaç taş grubuna dâhildir. Bazalt iki tür mineralden oluşmaktadır. Bunlar plajioklas ve ojitten mineralleridir. Bazen nadirde olsa manyetit ve apatit mineralleri de yer almaktadır. Bazalt sık yapılı, porfiridir. Camsı olanlarda nadiren bulunmaktadır. Bazalt miyosen sonunda kuvaterner başında püskürmeler sonucunda meydana gelmiştir. Bazaltın silis oranına bakıldığında %48-50 civarındadır. Yoğunluğu ise 2,5-3,3'tür. Basınca karşı direnci bazalt türüne göre değişmekte olup 11000-35000 kg/$cm^{2\prime}$dır. Bazalt rengi koyu gri-siyah arasında bir renk türüne sahiptir. Bunun yanında en önemli özelliği paslanma, donma, su emme, sürtünme veya darbe gibi işlemlere karşı dayanaklıdır. Aslında bu özelliği bize neden bu taşın bu denli fazlaca Urartu devletinde kullanıldığı hakkında bilgi vermektedir. Bazaltın yazıtlarda tercih edilme sebebi tam olarak bu özelliklerdir. Bu taş yağmur, kar ya da diğer doğada ki dış unsurlara karşı dayanaklı olduğundan ve bu yazıtları yapan insanların uzun süreçler boyunca bu taşların kalmasını yıpranmaması ve taş yazıtlara bir şekilde bir şey olmaması için bazaltı tercih etmişlerdir. Bazalt taşı dünyanın en sağlam taşları arasında başlıca konumdadır. Bu taşın önemini diğer devirlerde rahatça zaten görmekteyiz örnek vermek gerekirse Roma, Selçuklu gibi birçok devlet bu taşı kullanmıştır. Günümüzde de bu taşın dayanaklı olmasından dolayı birçok alanda kullanılmaktadır.

Tablo 4. Bazalt Yataklarının Bulunduğu Yerler

Bazalt Yatakları
Nemrut Dağı Yatakları
Süphan Dağı Yatakları
Aladağ Dağ Yatakları
Tendürek Dağı Yatakları
Tımar ve Çevresi Yatakları (Sardurburç Yazıtının karşı kıyı tarafı)

2.1.1.1 Surp Pagos Yazıtı

Yazıt günümüzde Van Müzesi'nde sergilenmektedir. Yazıtın Surp Pagos ismini alması Eski Van şehrinde bulunan kilisede bu taşın yapı malzemesi olarak kullanılmasından dolayıdır. Yazıtı incelediğimiz de yazıt çift taraflı bir şekilde yazılmıştır. Bunun yanı sıra yazıların yazıldığı taş türü bazalttır. Yazıtlar günümüzde üstünde haç işareti yapılmak suretiyle ve hava koşulları nedeniyle yıpranmış ve iki parça hâlindedir.

> *"Efendi tanrı haldi 'ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua bu steli diktirdiler. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı, Uiteruhi boyunu yendi, Lusa boyunu yendi ve Katarza boyunu yendi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua Lusa boyuna karşı sefere çıktılar. İşpuini güçlüydü ve Menua güçlüydü. Orduda 66 savaş arabası, X bin 460 süvari ve 15.760 piyade (vardı). Tanrı Haldi, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua'nın önünden gitti. (Onlar) Lusa ve Katarza boylarını püskürttüler... Anase Şehri'ne doğru ve büyük Kuquru Şehri'ne doğru ilerlediler. Uiteruhi, Lusa ve Katarza boylarına... Etiuhi Ülkesinin krallarından takviye birlikleri yardıma geldiler. Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla Uiteruhi, Lusa ve Katarza boylarına ve Etiuhi ülkesinin krallarına karşı sefere çıktı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua sefere çıktılar, Uiteruhi, Lusa ve Katarza boylarını ve Etiuhi ülkesinin krallarının takviye birliklerini püskürttüler. ... Oradan Anase Şehri'ne geldiler. X bin 720 erkek, X bin 670 kadın, X yüz 26 at, 13.540 büyükbaş hayvan, 20.785... (2x). Her kim bu yazıta karşı suç işlerse, her kim (buradan) çalarsa, her kim gömerse, her kim suya atarsa, her kim yerini değiştirirse, her kim güneşten saklarsa, her kim bir başkasına bunları yaptırıp "tahrip et" derse veya her kim değişik bir şey, (yani) "Ben yaptım" derse; tanrı Haldi, tanrı Teişeba ve tanrı Şivini (onu) bırakmasınlar. Ne adını ne de soyunu, yeryüzünde…"* (Payne, 2006, ss. 35-36)

2.1.1.2 Karahan Yazıtı

Karahan yazıtlarının sergilendiği yerlere göz attığımızda büyük kısmı Van Müzesi'nde sergilenmektedir. Ayrıca Erivan Müzesi'nde ve İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde de diğer parçaları sergilenmektedir. Karahan yazıtları ismini Van, Muradiye, Karahan köyünden almıştır. Bu yazıtlar 19 tanedir. Taş yazıtlar Muradiye ilçesinde ki çevrede ele geçirilmiştir. Yazıtlar günümüzde genel olarak kırık parçalar hâlinde olup Van bölgesinin Ermeniler tarafından yönetildiği zamanlarda çok fazla zarar verildiği görülmüştür. Yazıların yazıldığı taş türü ise bazalt taşlardır.

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, (ben) İşpuini oğlu Menua, büyük Arsuniu Efendi tanrı Haldi 'ye bir şehrinde, Haldi kapısı yaptırdım. Bunu Arsuniu şehrinde tanrı Ura'nın... Mızrağına adadım. (Önceden) hiçbir şey yapılmamıştı. İşpuini oğlu Menua hem yeni bir kale hem de bir şehir yaptırdı. Yeni bağlar kurdu tarlalar ve yeni bahçeler de kurdu. Tanrı Haldi tarafından, Haldi kapısı tarafından ve tanrı Ura tarafından, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua 'ya yaşam bağışlansın. Tanrı Haldi'nin ve tanrı Ura'nın bağışlayıcılığı (?)... Olsun. Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Efendi tanrı Haldi 'ye…" (Payne, 2006, ss. 48-49)

2.1.1.3 Karahan Yazıtı

"Tanrı Ua tarafından, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua 'ya yaşam bağışlansın. Tanrı Haldi'nin ve tanrı Ua'nın bağışlayıcılığı (?)... Olsun. Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Menua büyük Arsuniu şehrinde bir Efendi tanrı haldi 'ye Haldi kapısı yaptırdı ve bunu tanrı Ua'nın '" mızrağına Arsuniu şehrinde adadı. (Önceden) hiçbir şey yapılmamıştı. İşpuini oğlu Menua hem yeni bir kale hem de bir şehir yaptırdı. Yeni bağlar kurdu ve tarlalar ve yeni de bahçeler kurdu. Tanrı Haldi tarafından, Haldi kapısı tarafından ve tanrı Ua tarafından, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua 'ya yaşam bağışlansın." (Payne, 2006, ss. 35-36)

2.1.1.4 Karahan Yazıtı

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Sarduri oğlu İşpuini büyük haldi Şehri'nde Efendi tanrı haldi 'ye bir Haldi kapısı yaptırdı. Bunu Haldi (Şehri'nde) tanrı Ua 'nın... Mızrağına adadı. Orada (önceden) hiçbir şey yapılmamıştı. Sarduri oğlu İşpuini hem yeni bir kale yaptırdı hem de yeni bağlar kurdu. Tarlalar ve yeni bahçeler kurdu. Tanrı Haldi tarafından, Haldi kapısı tarafından ve tanrı Ua tarafından, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua 'ya yaşam bağışlansın. Tanrı Haldi'nin ve tanrı Ua'nın bağışlayıcılığı (?)... Olsun. Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Sarduri oğlu İşpuini bir Efendi tanrı haldi 'ye Haldi kapısı yaptırdı ..." (Payne, 2006, ss. 35-36)

2.1.1.5 Karahan Yazıtı

"... Şehrinde... Bunu Haldi Şehri'nde tanrı Ua'nın... Adadı. Orada (önceden) hiçbir şey yapılmamıştı. Sarduri oğlu İşpuini hem yeni bir kale hem de yeni bir şehir yaptırdı. Yeni bağlar kurdu ve tarlalar ve yeni bahçeler de kurdu. Tanrı Haldi tarafından, Haldi kapısı tarafından ve tanrı Ua tarafından, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua 'ya yaşam bağışlansın. Tanrı Haldi'nin ve tanrı Ua'nın bağışlayıcılığı (?)... Olsun. Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Sarduri oğlu İşpuini, büyük Haldi Şehri'nde Efendi tanrı Haldi 'ye bir Haldi kapısı yaptırdı. Bunu Haldi Şehri'nde tanrı Ua'nın... Adadı. Orada (önceden) hiçbir şey yapılmamıştı. Sarduri oğlu İşpuini hem yeni bir kale hem de yeni bir şehir yaptırdı. Yeni bağlar kurdu ve tarlalar ve yeni bahçeler de

kurdu. Tanrı Haldi tarafından, Haldi kapısı tarafından…" (Payne, 2006, ss. 35-36)

2.1.1.6 Surp Pagos Yazıtı (Üst Yüzü)

Yazıt çift taraflı yazıt olduğundan üst yüzünde yuvarlak biçimli bir oyuk bulunmakla birlikte diğer tarafında herhangi bir oyuk yoktur. Surp Pagos yazıtı şu an da Van Müzesi'nde sergilenmektedir. Yazıtın Surp Pagos ismini alması eski Van şehrinde bulunan kilisede bu taşın yapı malzemesi olarak kullanılmasından dolayıdır. Yazıtı incelediğimiz de yazıt çift taraflı bir şekilde yazılmıştır. Bunun yanı sıra yazıların yazıldığı taş türü bazalttır.

"Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı ve... Ele geçirdi. Tanrı Haldi'nin mızrağı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki: ... Babanahi Ülkesini yaktım. Aynı yıl... Qalibilia Şehri'ni, ... Derem, Ususua ülkesinin Arpuia Şehri'ni... Hulmeru Şehri'ni, Tusurehi boyu... Marma bölgesinden, Eruni Şehri'ni... Qirpununi Şehri'ni ve Uliba Ülkesini ele geçirdim... Yaktım. Dirgu Ülkesini, İsala Şehri'ni... Ele geçirdim, ülkesini yaktım... Kadar yolculuk (?) yaptım. Qumenu Bölgesi'nden Asuri Ülkesi 'ne kadar... 155 insan (bu) yılın (esir sayısı) dır. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. Onlardan erkekleri orduya aldım." (Payne, 2006, ss. 35-36)

2.1.1.7 Surp Pagos Yazıtı (Sağ Yüzü)

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua der ki: ... Mana Ülkesi 'ne karşı sefere çıktığım zaman, (bu) ülkeyi yakıp yıktım. Aynı yıl, orduyu çağırdım ve sefere çıktım... Surisilini Şehri'nin ülkesini ve Tarhigama Şehri'ni ele geçirdiler... Sada'alehi boyu; ... Hati Ülkesi tarafındaki mele Irmağı'nın kıyısındaki... Alzi ülkesinin... Bölgesinden, 2.113 insan bu yılın (esir sayısı) dır... Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. Onlardan erkek olanları orduya aldım." (Payne, 2006, ss. 35-36)

2.1.1.8 Uluşar Körzüt Kalesi Yazıtı

Yazıtlar 6 parçadan oluşmaktadır. Bunlardan ilki ve altıncı sıradaki Uluşar Körzüt kalesinde ki bu kalede bulunmasıyla birlikte ismini buradan almış olup ikinci, üçüncü ve beşinci Uluşar bölgesinde bir ev duvarının iç kısmında, dördüncü yazıt ise bir ahırın köşe kısmında ki yapı taşı olarak kullanılmıştır. Yazıların yazıldığı taş türü bazalttır.

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Menua der ki: Haldi kapısının temellerini açtırdığım ve Haldi kapısını yaptırdığım zaman tanrı Haldi'nin

huzuruna çıktım ve tanrı Haldi 'ye yalvardım. O, Irekua oymağının ülkesine vardı. Irekua oymağına karşı sefere çıktım, Irekua oymağı ülkesininin Luhiuni Şehri'ni ele geçirdim ve Etiuni Ülkesi'ni yok ettim. İşpuini oğlu Menua der ki: Tanrı Haldi, hiç kimsenin önceden zapt etmediği Irekua oymağının Kralî şehri Luhiuni'yi İşpuini oğlu Menua 'ya verdi ve o, Luhiuni Şehri'ni ele geçirdi. (Menua,) o yıl 50.000, X bin X yüz X on X kadın ve erkek haraç (olarak ödemesi koşulu) ile Etiuni Ülkesi'ni bıraktı. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı aldım. 1.733 at, 7.616 büyükbaş hayvan ve 15.320 küçükbaş hayvan, s. krala düşen pay bu kadardı, fakat savaşçıların, ülkeyi terk ettikleri zaman aldıkları, ayrıdır. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua der ki: Tuşpa Şehri'nin haremine bu kadar çok kadın götürebilen bir kral varsa, gerçekten (o kral) İşpuini oğlu Menua 'dır. Luhiuni Şehri'nden... Kadınlar Diruniu ülkesinin Aelia Şehri. Aelia Şehri Siad ülkesinin 'Altuquia Şehri. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle İşpuini oğlu Menua, güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkesinin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır." (Payne, 2006, ss. 64-65)

2.1.1.9 Aznavurtepe Yazıtı

Van bölgesinde Menua döneminde Aznavurtepe kalesinde bulunmasından dolayı bu ismi almıştır. Yazı yazılan taş türü bazalttır. Yazıtın şu anda üst bloğu Erzurum Müzesi'nde bulunmaktadır. Yazıtın çevirisi balkan tarafından yapılmıştır. Menua dönemine tarihlendirilmektedir.

"Aynı yıl Alzi Ülkesinde ayaklanma olmuştur. Tanrı Haldi sefere çıktı. İşpuini oğlu Menua için Qutume Şehri'ni yerle bir etti, Alzi Ülkesi'ni ele geçirdi ve Sasnu Ülkesi'ni ele geçirdi. Qutume Şehri'nde bir kale yaptırdı. Tanrı Haldi... Tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün) dünyanın tanrıları... Ekilecek tarlalar... Bağlar... Surili Ülkesinde... Menua'nın..." (Payne, 2006, s. 74)

2.1.1.10 Karahan Yazıtı

"Bu kanalı açtım. Bu şehri surlarla çevirttim ve "Menuahinili" adını verdim. Orada hiçbir şey yapılmamıştı. Ahâli'yi sürüp getirdim ve oraya yerleştirdim. Menua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa..." (Payne, 2006, ss. 35-36)

2.1.1.11 Ziyarettepe Yazıtı

Yazı yazılan taş türü bazalttır. Şu an da yazıt Van Müzesi'nde sergilenmektedir. Adını Van Ziyarettepe'den almıştır.

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua bu kaleyi kusursuz bir şekilde yaptırdı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle İşpuini oğlu Menua, güçlü kral, büyük

kral, Biainili ülkesinin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır." (Payne, 2006, ss. 93-94)

2.1.1.12 Kevenli Yazıtı

Yazıt Van bölgesinde İl merkezine yaklaşık olarak 5 km uzaklıkta bulunan Kevenli denilen köyde ele geçirilmiştir. Yazı yazılan taş türü bazalttır. Yazıt çift taraflı bir yazıttır. Koruma durumu yazıt okunabilecek durumdadır.

"*Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua, bir Haldi kapısı yaptırdı.*" (Payne, 2006, ss. 92-93)

2.1.1.13 Ziyarettepe Yazıtı

"*İşpuini oğlu Menua bu binayı yaptırdı. (3x*)" (Payne, 2006, ss. 93-94)

2.1.1.14 Ziyarettepe Yazıtı

"İşpuini oğlu Menua bu binayı yaptırdı. (3x)" (Payne, 2006, ss. 93-94)

2.1.1.15 Sarmaç Yazıtı

Yazıt Van ili Sarmaç köyünde bulunmasından dolayı isim olarak Sarmaç ismini almıştır. Yazının yazıldığı taş türü bazalttır. Yazıt çift taraflı yazıttır. Yazıt Van Müzesi'nde sergilenmektedir. Yazıtın ön yüzünde kare şeklinde bir oyuk vardır.

"*Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua bu barzudibidu'yu yaptırdı. Adı "Menua Barzudibidu'su"dur. Tanrı Haldi güçlü, bütün tanrılardan (daha) güçlüdür. Tanrı Haldi tarafından savaşçı (lar) a bağışlandığı (?) güç, Menua 'ya da bağışlanan (?)...Her kim (bu yazıtı) tahrip ederse, her kim.... her kim yerinden sökerse veya her kim saklarsa, tanrı Haldi onu güneş ışığından yoksun etsin*." (Payne, 2006, s. 99)

2.1.1.16 Karahan Yazıtı

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Menua bu steli Efendi tanrı haldi 'ye adadı. İşpuini oğlu Menua, güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkesinin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır. Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Menua Efendi tanrı haldi 'ye…" (Payne, 2006, ss. 93-94)

2.1.1.17 Karahan Yazıtı

"Menua der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa veya her kim değişik bir şey, yani "Ben yaptım" derse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar, onu güneş ışığından yoksun etsinler. Bundan böyle ne burada ne de başka yerde (yani) her nereye götürülürse, barış içinde yaşamasın." (Payne, 2006, ss. 93-94)

2.1.1.18 Bakraçlı Yazıtı

Yazıt Van ili Bakraçlı köyünde bulunmasından dolayı isim olarak Bakraçlı ismini almıştır. Yazıtın yazıldığı taş türü bazalttır. Sergilendiği yer Van Müzesi'dir.

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua, bu steli Efendi tanrı haldi 'ye diktirdi. İşpuini oğlu Menua, büyük kral, Biainili ülkesinin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır." (Payne, 2006, ss. 101-102)

2.1.1.19 Bakraçlı Yazıtı

Yazıt Van ili Bakraçlı köyünde bulunmasından dolayı isim olarak Bakraçlı ismini almıştır. Yazıtın yazıldığı taş türü bazalttır. Sergilendiği yer Van müzesidir.

"İşpuini oğlu Menua bu steli tanrı Teişeba'ya diktirdi. İşpuini oğlu Menua, büyük kral, Biainili ülkesinin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır." (Payne, 2006, ss. 101-102)

2.1.1.20 Surp Pagos Yazıtı

"Argişti oğlu Sarduri bu steli Efendi tanrı haldi 'ye diktirdi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argişti oğlu Sarduri, güçlü kral, büyük kral, Surili ülkesinin kralı, Biainili ülkesinin kralı, kralların kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır. Sarduri der ki: Bir ferman çıkardım, s. ... Tanrı haldi 'ye bir koyun ve Sardurinin tanrısına bir koyun kurban edilsin Sarduri der ki: Her kim bu steli atarsa, her kim saklarsa, her kim bu yazıta karşı suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırıp "Gel, yok et!" derse veya her kim değişik bir şey (yani) "Ben yaptım" derse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar onu ve ailesini... Güneş ışığından yoksun etsinler... Argişti oğlu Sarduri der ki: Tanrı Haldi bana devleti verdiği (ve ben) atalarıma ait olan tahta çıktığım zaman, tanrı Haldi bana hem... Hem savaş hem de... Sundu. Tanrı Haldi'nin kudreti" (Payne, 2006, s. 36)

2.1.1.21 Surp Pagos Yazıtı

"Gittim... Arkaya attım... Şehri (?) ele geçirdim gitti... Rihisa Ülkesi... Ülkesi... Hura Şehri." savaşta geldiler (?)... Bi Şehri'ni ele geçirdim. ... Ülke... Yakıp yıktım. Basateni'yi hadım ettim (?). Bir sürü (?) sığır (?) oradan götürdüm ve erkek ve kadınlar sürgün ettim. Orada bir yazıt diktirdim. 12.610 delikanlı, 1.829 erkek ve 7.751 kadın olmak üzere toplam 22.190 kişi götürdüm. Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. (Ayrıca) 352 at, 5.747 büyükbaş hayvan ve 19.062 küçükbaş hayvan (sürüp çıkardım). Bu krala yeterdi fakat savaşçılar kendi aldıklarını ayrı götürdüler." (Payne, 2006, s. 36)

2.1.1.22 Sarmaç Yazıtı

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Menua bu susi'yi Efendi tanrı haldi 'ye yaptırdı, bir Haldi kapısı yaptırdı ve bu kaleyi kusursuz bir şekilde yaptırdı. (2x)" (Payne, 2006, s. 99)

2.1.1.23 Köklü Yazıtı

Yazı yazılan taş türü bazalttır. Yazıt Van Müzesi'nde sergilenmektedir. Yazıtın çevirisini Hulin ve Dinçol yapmıştır.

"... Argişti güçlü kral ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır." (Payne, 2006, s. 196)

2.1.1.24 Bahçecik Yazıtı

Bahçecik yazıtı şu anda Elâzığ Müzesi'nde sergilenmektedir. Yazı yazılan taş türü bazalttır.

"Argişti oğlu Sarduri bu susi'yi ve kusursuz bir şekilde bir kale tanrı haldi 'ye yaptırdı. Tanrı Haldi... (Ona) 'Sardurihinli' adını verdi. Sarduri der ki: Zaia (ni) 'yi ülkede, Melitea Şehri'ne kadar, Qumaha Şehri'ne kadar, Arme Ülkesindeki Nihiria Şehri'ne kadar ve Hasime Ülkesi 'ne kadar vali olarak yönetmek için, atadım. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle…" (Payne, 2006, s. 255)

2.1.1.25 Yazılıtaş Yazıtı

Yazılıtaş ismini Erzurum şehrinde ki Yazılıtaş köyünden almaktadır. Yazıt dönemlendirme bakımından Menua dönemine aittir. Yazıtlar günümüzde eğer yazıt

konum itibarıyla zor bir yerde bulunmasından tahribatı az derecede olmuştur. Uzunluğu üç m olup derinliği ise 45 cm'dir. Yapı itibarıyla dikdörtgen bir yapıya sahiptir.

> *"Tanrı Haldi kendi mızrağıyla güçlü bir ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı (ve ülkeyi) dize getirmiştir. Tanrı Haldi güçlüdür ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki: Diauehi'ye Ülkesi'ni ele geçirdim ve Kralî şehir olan Šašilu'yu, savaşta ele geçirdim. Ülkeyi yaktım yıktım, kaleleri (yerle bir ettim). Šešetin Ülkesi'nde ve Zua Şehri'ne kadar ulaştım. Utuha Şehri'ni… Menua der ki: Diauehi'nin Kralı Utupuršini önüme çıktı, ayaklar (ıma) kapandı ve (önümde) secde etmiştir. Merhamet (?) gösterdim (?). haraç (ödemesi koşulu) ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Haraç verdi. Geri dönecek esirleri tümüyle serbest bıraktı (?) Menua der ki: … Ondan iki kral, (yani) Baltulhi boyunun ülkesininki ve Haldiriu Şehri'nin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Menua der ki: her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa veya her kim değişik bir şey, (yani) "Ben yaptım" söylerse, tanrı Haldi, tanrı Teišeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler..."* (Payne, 2006, ss. 68-69)

2.1.2. Kumtaşı

Kum taşı doğal bir tortul kayaç türüdür. Bu taş kumların doğada doğal bir şekilde yapışarak birbirlerine yapışması sonucunda oluşur. Kumtaşı dünya yüzeyinde ki hava koşullarına karşı en dayanıklı mineral türüdür. Bu mineral aslında kumtaşının rengini belirlemektedir. İçinde ki minerallere göre renkler; beyaz, siyah, pembe, gri, sarı, kırmızı ve kahverengi şeklindedir. Sertlik derecesine baktığımız da 5.5 derecedir yani orta sert aşındırıcıdır (MTA).

Kumtaşı Ocakları
Yoncatepe Kumtaşı Ocağı (Van'ın 9 km güneydoğusunda)
Kurubaş Kumtaşı Ocağı (Van'ın 16 km güneyinde)
Zımzım Kumtaşı Ocağı (Van Kalesinin 7 km kuzey doğusunda Zımzım dağının eteğinde)
Pagazik Kumtaşı Ocağı (Anzaf kalelerinin 6 km doğusunda)

2.1.2.1 Aşağı Anzaf Yazıtı

Yazı yazılan taş türü kumtaşıdır. İsmini anlaşıldığı üzere Van ilinde bulunan Aşağı Anzaf kalesinden almıştır. Bununla birlikte Van Müzesi'nde sergilenmektedir. Yazıtın çevirisini Hulin yapmıştır. Korunma durumu yazılar okunacak durumdadır.

> *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Sarduri oğlu İşpuini bu binayı kusursuz bir şekilde yaptırdı… (2x)" (*Payne, 2006, s. 23)

2.1.2.2 Van Kalesi Yazıtı

Çevirileri yapılamaz hâldedir. (Payne, 2006, ss. 105-107)

2.1.2.3 Van Kalesi Yazıtı

> *"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argişti oğlu Sarduri bu tahıl deposunu yaptırdı. Orada 5.800 kapi (ölçüsü vardır)."* (Payne, 2006, ss. 105-107)

2.1.2.4 Çavuştepe Yazıtı

> *"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argişti oğlu Sarduri bu tahıl deposunu yaptırdı. Orada 5.000 kapi (ölçüsü vardır)."* (Payne, 2006, s. 243)

2.1.2.5 Çavuştepe Yazıtı

Çavuştepe yazıtı ismini Van Çavuştepe bölgesinden almıştır. Yazının yazıldığı taş türü kumtaşıdır. Yazıtın çevirisi Dinçol tarafından yapılmıştır. Yazıt Van Müzesi'nde sergilenmektedir.

> *"Argişti oğlu Sarduri bu tahıl deposunu yaptırdı. Orada 5.400 kapi (ölçüsü vardır)."* (Payne, 2006, s. 244)

2.1.2.6 Çavuştepe Yazıtı

Çavuştepe yazıtı ismini Van Çavuştepe bölgesinden almıştır. Yazının yazıldığı taş türü kumtaşıdır. Yazıtın çevirisi Dinçol tarafından yapılmıştır. Yazıt Van Müzesi'nde sergilenmektedir.

> *"Argişti oğlu Sarduri bu tahıl deposunu yaptırdı. Orada 13.200 kapi (ölçüsü vardır)."* (Payne, 2006, s. 245)

2.1.2.7 Çavuştepe Yazıtı

Çavuştepe yazıtı ismini Van Çavuştepe bölgesinden almıştır. Yazının yazıldığı taş türü kumtaşıdır. Yazıtın çevirisi Dinçol tarafından yapılmıştır. Yazıt Van Müzesi'nde sergilenmektedir.

> *"Argişti oğlu Sarduri bu tahıl deposunu yaptırdı. Orada 19.000 kapi (ölçüsü vardır)."* (Payne, 2006, s. 246)

2.1.2.8 Beşçatak Yazıtı

> *"İşpuini oğlu Menua bu binayı yaptırdı. (3x)"* (Payne, 2006, s. 22)

2.1.2.9 Patnos Yazıtı

Satın alınma yolu ile Erzurum Müzesi'nde bulunmaktadır. Tam olarak nerede bulunduğu bilinmese de kabaca Patnos da çıktığı bilinmektedir. Bazalt bir taştan oluşmaktadır. I. Argişti dönemine tarihlendirilmektedir.

> *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle Menua oğlu Argişti bu tahıl ambarını yaptırdı. İçinde 32045 kapi(zahire vardır)."* (Payne, 2006)

2.1.2.10 Pirabat Yazıtı

Yazıt Erzurum Müzesi'nde bulunmaktadır. Yazıtın çıkarıldığı alan Ağrı Eleşkirt ilçe merkezine 14 km uzaklıkta bulunan Pirabat köyünde bulunmuştur. İsmini bu köyden almıştır. Bazalt taştan yapılmıştır. Menua dönemine tarihlendirilmektedir.

> *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua bu kaleyi hükümranlığı için inşa etmiştir. İşpuini oğlu Menua, kudretli kral, büyük kral, Biai ülkesi kralı, Tuşpa kentinin efendisi."* (Payne, 2006, s. 90)

2.1.2.11 Pirabat Yazıtı

Yazıt Erzurum Müzesi'nde bulunmaktadır. Yazıtın çıkarıldığı alan Ağrı Eleşkirt ilçe merkezine 14 km uzaklıkta bulunan Pirabat köyünde bulunmuştur. İsmini bu köyden almıştır. Bazalt taştan yapılmıştır. Menua dönemine tarihlendirilmektedir.

> *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Menua bu kaleyi kusursuz bir şekilde yaptırdı. İşpuini oğlu Menua, güçlü kral, büyük kral, Biai ülkesinin kralı, Tuşpa kenti'nin efendisi."* (Payne, 2006, s. 90)

2.1.2.12 Pirabat Yazıtı

Yazıt Erzurum Müzesi'nde bulunmaktadır. Yazıtın çıkarıldığı alan Ağrı Eleşkirt ilçe merkezine 14 km uzaklıkta bulunan Pirabat köyünde bulunmuştur. İsmini bu köyden almıştır. Bazalt taştan yapılmıştır. I. Argişti dönemine tarihlendirilmektedir.

> *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Menua oğlu Argişti, bu tahıl ambarını yaptırdı."* (Payne, 2006, s. 192)

2.1.2.13 Patnos Yazıtı

Satın alınma yolu ile Erzurum Müzesi'nde bulunmaktadır. Tam olarak nerede bulunduğu bilinmese de kabaca Patnos da çıktığı bilinmektedir. Bazalt bir taştan oluşmaktadır. Menua dönemine tarihlendirilmektedir.

> *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua egemenlik için bir kale inşa etmiştir. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Menua, egemenlik için bir kale inşa etmiştir.* (Payne, 2006, s. 93)

2.1.3 Kalker

Kalker aslında diğer bir ismi daha önce incelediğimiz kireçtaşıdır. Kireçtaşı ve kalkeri ayrı almamızın sebebi kalker, deniz veya okyanus havza kısımların da erimiş kireçlerin dibe çökmesiyle oluşur. Bu sebeple kalkeri farklı şekilde almamız gerekir. Kalkerin özelliklerine bakacak olursak kireçtaşı ile aynı şekildedir. Bu sebeple buradan tekrardan belirtmemize gerek yoktur.

2.1.3.1 Van Kalesi Yazıtı

Yazıt Van kalesinin batı etek kısmında bulunmaktadır. Yazının yazıldığı taş blok türü kalker taş türüdür. Yazıtın çevirisi Sayce, Jensen, Sandalgian, Lehmann, Vroyur, Salvini ve Wilhelm tarafından yapılmıştır. Yazıt neredeyse okunamayacak kadar tahrip olmuştur. Dil olarak Urartuca yerine Asurca yazılmıştır.

> *"Lutipri oğlu Sarduri, büyük kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Nairi ülkesinin kralı, benzeri olmayan kral, hayret verici çoban, dik başlı uyruklarla savaşmaktan korkmayan kralın yazıtıdır. Lutipri oğlu Sarduri, krallar kralı, her kraldan haraç almış olan (benim). Lutipri oğlu Sarduri şöyle der, s. Bu taşları Alniunu Şehri'nden getirttim ve bu duvarı yaptırdım."* (Payne, 2006, ss. 106-107)

2.1.3.2 Van Kalesi Yazıtı

Yazıt Van kalesinin batı etek kısmında bulunmaktadır. Yazının yazıldığı taş blok türü kalker taş türüdür. Yazıtın çevirisi Sayce, Jensen, Sandalgian, Lehmann, Vroyur, Salvini ve Wilhelm tarafından yapılmıştır. Yazıt neredeyse okunamayacak kadar tahrip olmuştur. Dil olarak Urartuca yerine Asurca yazılmıştır.

"Lutipri oğlu Sarduri, büyük kral, ... Yazıtıdır." (Payne, 2006, ss. 106-107)

2.1.3.3 Van Kalesi Yazıtı

Yazıt Van kalesinin batı etek kısmında bulunmaktadır. Yazının yazıldığı taş blok türü kalker taş türüdür. Yazıt neredeyse okunamayacak kadar tahrip olmuştur. Dil olarak Urartuca yerine Asurca yazılmıştır.

> *"Lutipri oğlu Sarduri, büyük kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Nairi ülkesinin kralı, benzeri olmayan kral, hayret verici çoban, dik başlı uyruklarla savaşmaktan korkmayan kralın yazıtıdır. Lutipri oğlu Sarduri, krallar kralı, her kraldan haraç almış olan (benim). Lutipri oğlu Sarduri şöyle der, s. Bu taşları Alniunu Şehri'nden getirttim ve bu duvarı yaptırdım."* (Payne, 2006, ss. 106-107)

2.1.3.4 Van Kalesi Yazıtı

Yazıt Van kalesinin batı etek kısmında bulunmaktadır. Yazının yazıldığı taş blok türü kalker taş türüdür. Yazıt neredeyse okunamayacak kadar tahrip olmuştur. Dil olarak Urartuca yerine Asurca yazılmıştır.

> *"Lutipri oğlu Sarduri, büyük kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Nairi ülkesinin kralı, benzeri olmayan kral, hayret verici çoban, dik başlı uyruklarla savaşmaktan korkmayan kralın yazıtıdır. Lutipri oğlu Sarduri, krallar kralı, her kraldan haraç almış olan (benim). Lutipri oğlu Sarduri şöyle der, s. Bu taşları Alniunu Şehri'nden getirttim ve bu duvarı yaptırdım."* (Payne, 2006, ss. 106-107)

2.1.3.5 Yukarı Anzaf Yazıtı

Yazıt Van Yukarı Anzaf kalesinde bulunduğundan ismini buradan almıştır. Van Müzesi'nde sergilenmektedir. Yazının yazıldığı taş blok türü kalker taş türüdür. Yazıtın çevirisi Sayce tarafından yapılmıştır.

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua, Efendi tanrı Haldi 'ye, bir susi yaptırdı ve bir kale kusursuz bir şekilde yaptırdı." (Payne, 2006, s. 130)

2.1.3.6 Meher Kapı Yazıtı

Bu yazıt Van şehrinde Zımzım dağında bulunmaktadır. Bu yazıt üç çerçeveden meydana gelmektedir. Dış kısmında ki çerçeve 3.17.5 m genişliğinde olup 5,55 m uzunluğundadır. Ortada bulunan çerçeve ise 5,15 m uzunluğuna sahip olup genişlik olarak 2,55 m'dir. Son olarak iç kısmında ki çerçeve ise genişlik olarak 1,98 m olup uzunluğu 4,80 m'dir. Yazıt dinsel açıdan çok önemli bir yere sahiptir.

"Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua bu kapıyı Efendi Tanrı Haldi 'ye yaptırdılar ve bir ferman çıkardılar, … Tanrı Haldi'nin, Tanrı Teişeba'nın, Tanrı Şivini'nin ve bütün tanrıların…

Tanrı Haldi 'ye 6 oğlak kesilsin; kurban olarak:

Tanrı Haldi 'ye 17 boğa ve 34 koyun; Tanrı Teişeba'ya 6 boğa ve 12 koyun; Tanrı Şivini'ye 4 boğa ve 8 koyun; Tanrı Hutuini'ye 2 boğa ve 4 koyun; Tanrı Turani'ye 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Ua'ya 2 boğa ve 4 koyun; Tanrı Nalaini'ye 2 boğa ve 4 koyun; Tanrı Šebitu'ya 2 boğa ve koyun; Tanrı Arsimela'ya 2 boğa ve 4 koyun; Tanrı Anapša'ya 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Diduani'ye 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Selardi'ye 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Haldi'nin mızrağına 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Atbini'ye 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Quera'ya 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Elipri'ye 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Tarraini'ye 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Adaruta'ya 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı İrmušini'ye 1 boğa ve 2 koyun; … Olan tanrıya 1 boğa 2 koyun; Tanrı Alaptušini'ye 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Erina'ya 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Siniri'ye 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Unina'ya 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Airaini'ye 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Zuzumaru'ya 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Hara'ya 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Araza'ya 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Ziuquni'ye 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Ura'ya boğa ve 2 koyun; Tanrı Arsibendini'ye 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Arni'ye 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Haldi'nin iniraše'sine 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Haldi'nin büyüklüğüne 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Haldi'nin diruše'sine 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Haldi'nin ordusuna 2 boğa ve 4 koyun; Tanrı Teišeba'nın ordusuna 2 boğa 4 koyun; Artu'arası tanrılarına 2 boğa ve 34 koyun; Ardini Şehri'nin tanrısına 1 boğa ve 2 koyun; Qumenu Şehri'nin tanrısına 1 boğa ve 2 koyun;

Tuşpa Şehri'nin tanrısına 1 boğa ve 2 koyun; Haldi Şehri'nin tanrılarına 1 boğa ve 2 koyun; Arsuniu Şehri'nin tanrılarına 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Haldi'nin daše'sine 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Šuba'ya 1 boğa ve 2 koyun; Haldi kapısına 1 boğa ve 2 koyun; Eridia Şehri'nin Teišeba kapısına 1 boğa ve 2 koyun; Uišini Şehri'nin Şivini kapısına1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Elia'a'ya 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Haldi'nin merhametine 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Haldi'nin kudretine1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Haldi'nin susi'sinin tanrılarına 1 boğa ve 2 koyun; Tanrı Talapura'ya 1 boğa ve 2

koyun; Tanrı Qilibani'ye 1 boğa ve 2 koyun; Ülkelerin tanrısına 1 boğa ve 2 koyun; Dağların (?) tanrısına 1 boğa ve 2 koyun; Göllerin tanrısına 1 boğa ve 2 koyun; Kurbanların tanrısına 2 boğa ve 14 koyun; ... 2 boğa ve 14 koyun; Bütün (diğer) tanrılara 4 boğa ve 18 koyun; Tanrı Haldi'nin sığırlarına (?) 4 koyun; Niši[ ]ni Şehri'nin Ua kapısına 2 koyun; Dağlara 10 koyun; Tanrıça Arubaini'ye 1 inek ve 1 koyun; Tanrıça Huba'ya 1 inek ve 1 koyun; Tanrıça Tušpu'ya 1 inek ve 1 koyun; Tanrıça Aui'ye 1 inek; Tanrıça Aia'ya 1 inek; Tanrıça Sardi'ye 1 inek; Tanrıça Sinuiardi'ye 2 koyun; Tanrıça İphari'ye 2 koyun; Tanrıça Barsia'ya 1 koyun; Tanrıça Silia'ya 1 koyun; Tanrıça Ar'a'ya 1 koyun; Tanrıça Adia'ya 1 koyun; Tanrıça Uia'ya 1 koyun; Ai tanrıçalarına 4 koyun; Tanrıça Ardi'ye 2 koyun; İnua tanrıçalarına 17 koyun (sunulsun). Tanrı Haldi tarafından ve bütün tanrılar tarafından, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua'ya yaşam verilsin! Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua der ki: ...ve bütün tanrılar, 3 boğa ve 30 koyun... Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua yeni bağlar kurdular. Ayrıca tanrı haldi 'ye yeni bahçeler kurdular. (Ondan önce) orada hiçbir şey yapılmamıştı. Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua yeni tarlalar diktirdiler ve bir ferman çıkardılar, s. Bağlar... Olduğu zaman, tanrı Haldi 'ye 3 koyun ve bütün (öbür) tanrılara 3 koyun kurban edilsin. Bağlar... Olduğu zaman tanrı haldi 'ye 3 koyun ve bütün (öbür) tanrılara 3 koyun kurban edilsin. Asma ... (2x)" (Payne 2006, ss. 42-46)

2.1.3.7 Doğu Hendeği Kaya Yazıtı

Yazıt Van kalesinin en tepe noktasında bulunmuştur. Yazıt Asur dilinde yazılmıştır. Yazıtın Asur dilinde yazılması tarihlendirme bakımından I. Sarduri dönemine yönlendirmiştir. Korunma durumuna göz atacak olursak yazıt neredeyse okunamayacak durumda yıpranmıştır. Urartu devletinde bilinen birincil yazıt olma özelliğine sahiptir. Yazıt dinsel konular içermektedir.

"Eğer o (kral) onun yaşamasına müsaade ederse, Io inekleri ve boğaları kurban etmelidir. O kişi, onları ufak parçalara ayırmalıdır 32 hatta canlı bir koç da tanzim etmelidir ya da tüm bunların yerine yaşadığı sürece emek gücünü vermelidir..." (Diakonoff, 1989, s.93)

2.1.4 Ana Kaya

2.1.4.1 Yeşilalıç Yazıtı

Yazıt Van ilinde bulunup ismini bu bölgede bulunan Yeşilalıç köyünden almaktadır. Konu itibarıyla içeriğinde dinsel metinler bulunmaktadır. Yazıt dönem itibarıyla Meher kapı yazıtından sonra inşa edildiği düşünülmektedir.

*"Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua tanrı Haldi'nin susi'*sini Efendi *tanrı Haldi 'ye yaptırdılar. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini, güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkesinin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanı bir ferman çıkardı,* s. *... Tanrı Haldi için oğlak kesilsin ve tanrı haldi 'ye, bir boğa kurban edilsin, tanrıça Uarubani'ye bir inek, Haldi kapısına bir koyun ve Haldi silahlarına bir koyun. (2x)"* (Payne, 2006, ss. 46-47)

2.1.4.2 İlandağ Yazıtı

Yazıt Nahcivan bölgesinde bulunup Hoşkent köy yakınlarındadır. Dönem itibarıyla İşpuini dönemine tarihlendirilmektedir. Boyut itibarıyla 100*30-50 boyutları bulunmaktadır. Bu yazıt içerik bakımından askerî olmasına rağmen dinsel bir içeriği de bulunmaktadır.

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua Aršinie Şehri'ni ele geçirdi, Aršinie Şehri'ni yendi, Ania Şehri'nin Ülkesi'ni ele geçirdi. ... Puluade Ülkesi'nde tanrı haldi için bir yazıt dikti. Ferman çıkardı, s. *Tanrı Haldi için X koyun ve X boğa kesilsin. Puluade Ülkesi'nde Haldi'nin karısı için 1 inek kesilsin."* (Payne, 2006, s. 41)

2.1.4.3 Taştepe Yazıtı

Yazıt konum itibarıyla İran Azerbaycan'ı dediğimiz bölgede iki kısım olarak bulunmaktadır. Bu iki kısım yerlerinden alınarak şu anda British Müzesi'nde sergilenmektedir. Parçalar boyut itibarıyla biri 68*32 diğer parça ise 72*68 cm olup orijinaline baktığımız da 95x85 cm'dir. Yazıt dönem itibarıyla Menua dönemine tarihlendirilmektedir. Yazıtın diğer bir özelliği ise Surp Pagos kilisesi yazıtının detaylı bir kısmı olarak karşımıza çıkmaktadır.

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua bu kaleyi yaptırdı. Mešta Şehri'ni ele geçirdi ve oradan Mana Ülkesini de ele geçirdi. Orada canlı erkek bıraktı (?). Piyade ve süvari bıraktı (?). Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki: Mana Ülkesini ele geçirdim ve orada tanrı Haldi'nin namına bir yazıt diktirdim. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Menua, güçlü kral, büyük kral ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır. Menua der ki: her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse veya her kim bir başkasına bunları yaptırırsa, tanrı Haldi, tanrı Teišeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler..." (Payne, 2006, ss. 62-63)

2.1.4.4 Palu Kaya Yazıtı

Yazıt ismini Elâzığ şehrinde ki Palu ilçesinden almaktadır. Konum itibarıyla ilçeye yakın bir bölgede bulunmaktadır.

> *"Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Šebeteria Şehri'nin ülkesini ele geçirdi, Huzana Şehri'nin ülkesini ele geçirdi ve Supa Şehri'ni ele geçirdi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Menua sefere çıktı, Šebeteria Şehrinin Ülkesi'ni ele geçirdi, Huzana Şehri'nin ülkesini ele geçirdi ve Supa Bölgesi'ni de ele geçirdi. Hati Ülkesi'ne dek ulaştı. Tanrı Haldi 'ye bu steli diktirdi. Šebeteria Şehrinde tanrı Haldi'ye bir tapınak (?) yaptırdı. Šebeteria Şehri'nde… Melitia Şehri kralının hayatını, haraç (ödemesi koşulu) ile bağışladı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Menua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır. Menua der ki: her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse veya her kim bir başkasına bunları yaptırırsa, tanrı Haldi, tanrı Teišeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler…"* (Payne, 2006, ss. 70-71)

2.1.4.5 Horhor Yazıtı

Horhor yazıtı Van şehrinde Van kalesinin güneybatı tarafından bulunmaktadır. Yazıt dönem itibarıyla I. Argişti dönemine tarihlendirilmiştir. Bu dönemde ki siyasi olaylar ve askerî olaylardan bahsedilmiştir.

> *"Niriba ülkesinin vadisini (?) ele geçirdim, … Ülkesinin tahkimatlı [ ]urmani Şehri'ni güç kullanarak aldım. Kralî şehir [ ]adani'yi ele geçirdim" "Tuatehi boyunun bölgesini ve Melitea Şehri'ni güney (?) (tarafını) bıraktım ve Melia Irmağı'nın havzası (?) … altındaki Piteira Şehri'ne Marmua Ülkesi'ne ve Qa[ ]ani Ülkesi'ne kadar ilerledim"* (Payne, 2006, ss. 150-176)

2.1.4.6 Elar Yazıtı

Elar yazıtı konum itibarıyla Ermenistan devletinin Erivan yakınlarında bulunmaktadır. Korunma açısından çok fazla tahrip olmuş durumdadır. Şu anda Erivan Müzesi'nde sergilenmektedir.

> *"Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Etiuni Ülkesi'ni ele geçirdi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Menua oğlu Argişti sefere çıktı ve Uluani Ülkesi'ni ve Dara Şehri'nin ülkesini ele geçirdi. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Menua oğlu Argişti, güçlü kral, Biainili ülkesinin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır."* (Payne, 2006, ss. 182-183)

2.1.4.7 Gulidzan Yazıtı

Gulidzan yazıtı konum itibarıyla Ermenistan devletinin Gümrü şehrinde bulunmaktadır. Dönem itibarıyla I. Argişti dönemine tarihlendirilmektedir.

> *"Tanrı Haldi, kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Qulia Ülkesi'ni ele geçirdi. (Onu) Argişti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi önden gitti. Argişti der ki: (O), Qulia Ülkesi'ni ve Durubani Şehri'ni ele geçirdi."* (Sandalgian, 1900, no. 37)

2.1.4.8 Marmaşen Yazıtı

Marmaşen yazıtı konum itibarıyla Ermenistan'ın Gümrü şehrinde bulunmaktadır. Dönem itibarıyla I. Argişti dönemine tarihlendirilmektedir.

> *"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Argişti der ki: Eriahi Ülkesi'ni ele geçirdim ve İrdaniu Şehri'ni ve İšqigulu Ülkesi'ne kadar da ele geçirdim."* (Sandalgian, 1900: no. 22)

2.1.4.9 Lçaşen Yazıtı

Lçaşen yazıtı konum itibarıyla Sevan gölü yakınlarında bulunmaktadır. Dönem itibarıyla I. Argişti dönemine tarihlendirilmektedir. İçerik bakımından siyasi ve askerî olaylar anlatılmaktadır. Koruma açısından yazıt çok fazla tahrip edilmiştir.

> *"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argişti der ki: Qehu Şehri'nin ülkesini ele geçirdim ve İštikuniu Şehri'ne kadar ilerledim. Gölün… Yakınındaki… Liqiu (Ülkesi'ni) … Argişti, güçlü kral, Biainili ülkesinin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır."* (Payne, 2006, s.184)

2.1.4.10 Hanak Yazıtı

Hanak yazıtı konum itibarıyla Ardan şehrinin Hanak ilçesinde bulunmaktadır. Bu ilçede bulunduğundan dolayı isim olarak bu isim verilmiştir. Yazıt on üç satırdan meydana gelmektedir. Koruma açısından kayanın yapısı sağlam olmadığından tahribat çok fazla olmuştur. İçerik bakımından siyasi ve askerî olaylar hakkında bilgi verilmiştir.

> *"Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı. Düşman ülkesi olan Tariu Ülkesi'ni ele geçirdi ve… De ele geçirdi. (Onları) Argişti önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlüdür. … Menua oğlu Argişti sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Argişti der ki: Tariu Ülkesi'ni ele geçirdim, … Huša Ülkesi'ne kadar ve Bia Ülkesi'ne kadar ilerledim ve Aškalaši Ülkesi'ne gittim. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Argişti der ki: Diauehi ülkesinin kralı önümde göründü ve (haraç) verdi (?). Ahuria Şehri… Dışarıya attım. … Qu[ ]uni Şehri'ni… Orada*

72.080 besili büyükbaş hayvan, 7.000… 11… Kimilerini öldürdüm ve kimilerini de canlı götürdüm. 6 kale yerle bir ettim ve 50 şehir yakıp yıktım. Menua oğlu Argişti, güçlü kral, Biainili ülkesinin kralı, Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır. Her kim bu steli tahrip ederse tanrı Haldi ve tanrı Quera (onu) güneş ışığından yoksun etsinler" (Dinçol & Belkıs, 1992, ss. 109-117).

2.1.4.11 Javankale Yazıtı

Konum itibarıyla Javankale yazıtı İran bölgesinde ki Urmiye gölüne yakın bir konumu olan Marageh şehrinde bulunmaktadır. Yazıt korunma açısında neredeyse okunamayacak kadar tahrip durumdadır. Yazıt seferler ile ilgili bilgiler bulundurmaktadır.

"Tanrı Haldi mızrağıyla sefere çıktı. Mana Ülkesi'ni yendi. Arsitani Ülkesini ele geçirdi. (Onları) Ayaklarımın önünde yere çaldı. Argişti der ki; … Kralî kent olan Šimerhadirni şehrini yendim. Ben Argişti güçlü kral, Tuşpa şehrinin kahramanıdır. Argişti der ki herkim bu yazıta zarar verirse tanrı haldi onu gün ışığından mahrum etsin." (Salvini, 2008, ss. 8-13)

2.1.4.12 Hazinekapı Yazıtı

Hazinekapı yazıtı dönem itibarıyla II. Sarduri dönemine ait bir eserdir. Yazıt Van şehrinde Van kalesinin kuzey kısmında bulunmaktadır. Boyutları itibarıyla uzunluk 6.9 m genişliği ise 2.75 m sahiptir. Hazinekapı yazıtının bazı parçaları Van Müzesi'nde sergilenmektedir. Bazı parçalar ise hala aynı yerinde korunmaktadır. İçerik bakımından genel olarak seferlerden bahsedilmiştir.

"Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Melitia ülkesinin kralını Saha oğlu Hilaruada'yı yendi. Onu Argişti oğlu Sarduri önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlüdür ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür. Argişti oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Fırat Irmağı durgundu (?). Oradan hiçbir kral karşıya geçmemişti. (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için Efendi Tanrı Haldi, tanrı Teišeba, tanrı Şivini ve Bianili ülkesinin (bütün) tanrılarına yalvardım. Tanrılar bana kulak verdiler ve bana yol gösterdiler. Tumiški Şehri'nin önünde savaşçılarım arasında karşıya geçtim ve aynı gün ülkeye doğru ilerledim, Qala ülkesinin güneyinden geçtim. Melitia Şehri'nin kuzeyindeki Karniši dağlarına vardım. Zapša Şehri'nin ötesindeki (?) Muša Ülkesi'ne kadar ilerledim. Bir gün içinde 14 kale ve 80 (?) şehir ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim ve şehirleri yaktım. 50 savaş arabasına el koydum. Savaştan geri döndüm. Hilaruada'nın tahkimatlı Kralî şehri Sasi'yi kuşattım (?) ve güç kullanarak onu ele geçirdim. Mal (?), erkek ve kadın ordan sürgün ettim Sarduri der ki: Girdim ve Melitea Şehri kuşatılsın (?) diye buyurdum (?). Hilaruada huzuruma çıktı, yere kapandı ve ayak (larıma) sarıldı.

Merhamet ettim (?). (Oradan) altın, gümüş ve mal (?), yağma (?), olarak aldım ve Biainili Ülkesi'ne götürdüm. Haraç (ödemesi koşulu) ile hayatını bağışladım. Oradan dokuz kale, yani Hazani, Gaurahi, Tumiški, 'Ašini, Maninui, Aruši, Qulbitarrini, Taše (yani) tanrı Quera'nın Taše ve Meluiani (kalelerini) ayırıp kendi toprağıma ekledim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argišti oğlu Sarduri, güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkesinin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır. Sarduri der ki: herkim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim saklarsa veya herkim bir başkasına bunları yaptırıp "Gel tahrip et" derse, tanrı Haldi, tanrı Teišeba, tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler. Ona sığınacak yer sağlamasınlar (?). Onu ne tanrılar ne insanlar rahat bırakmasınlar (?)" (Payne, 2006, ss. 208-231)

2.1.4.13 Taşköprü Yazıtı

Taşköprü yazıtı Ardahan şehrinde çıldır ilçesine yakın bir bölge olan Taşköprü köyünden ismini almış ve bu bölgede bulunmuştur. Taşköprü dönem itibarıyla II. Sarduri dönemine tarihlendirilmiştir. Yazıtın içerik olarak anlattığı şey seferlerdir.

"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Argišti oğlu Sarduri der ki: Terk edilmiş (?) Uhime Ülkesi'ni ele geçirdiğim zaman, o seferin geri dönüşünde, Maqaltu Şehri'ni de ele geçirdim. Biainili Ülkesi'ne erkek ve kadınlar sürgün ettim." (Payne, 2006, s. 239)

2.1.4.14 Atamhan Yazıtı

Yazıt ismini Ermenistan devleti sınırlarında olan Atamhan köyünden ismini almıştır. Yazıt bu bölgede bulunmuş olup 1882 yılında yerinden alınarak Gürcistan da bulunan Tiflis müzesine götürülmüştür. Atamhan yazıtı dönem itibarıyla II. Sarduri dönemine aittir. Yazıt içerik bakımından seferler hakkında bilgi vermektedir. Boyutları hakkında bilgi verecek olursak eğer 31*69.5cm boyutlarındadır.

"Tanrı Haldi'nin buyruğuyla, Argišti oğlu Sarduri der ki: Luehu oğlu Sinalibi'nin Kralî şehri Tulihu'yu güç kullanarak ele geçirdim. Kral Sinalibi'yi ve halkını sürgün ettim. Uduru-Eti (u) ni Ülkesi'ne kadar ilerledim." (Payne, 2006, s. 239)

2.1.4.15 Tsovak-Zagalu Yazıtı

Yazıt dönem itibarıyla II. Sarduri dönemine aittir. Yazıt Sevan gölüne yakın bir bölgede bulunmaktadır. Yazıtlar günümüzde çok fazla tahrip edildiğinden okunmayacak duruma gelmiştir.

"Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Arquqi (u) Ülkesi'ni ele geçirdi. Sarduri der ki: Sefere çıkım, Arquqi (u) Ülkesi'ni ele geçirdim ve Urte Ülkesi'ne kadar ilerledim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argišti oğlu Sarduri, güçlü kral, büyük kral, ülkelerin kralı, kralların kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır." (Payne, 2006, s. 240)

2.1.4.16 Sekendel Yazıtı

Sekendel yazıtı konum itibarıyla Azerbaycan da bulunmakla birlikte Seqindel bölgesine çok yakın bir alanda bulunmuştur ve ismini buradan almaktadır. Yazıt dönemsel olarak II. Sarduri dönemine aittir. Uzunluk bakımından 40 cm'dir. Yazıt toplamda 10 satırdır. Yazıt içerik bakımından seferler hakkında bilgi vermektedir.

"Tanrı Haldi Kendi mızrağıyla sefere çıktı ve Puluadi ülkesinin kralı Ultudiau'yu (?) ve Ba[ ]šadi boyunun ülkesini yendi. Tanrı Haldi güçlüdür ve tanrı Haldi'nin silahı da güçlüdür. Argišti oğlu Sarduri sefere çıktı. Sarduri der ki: Bir gün içinde 21 kale yendim ve 45 şehir ele geçirdim. Tahkimatlı Kralî şehir Libliuni'yi, güç kullanarak ele geçirdim. Sarduri, güçlü kral, büyük kral, ülkelerin kralı, Biainili ülkesinin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır." (Payne, 2006, s. 240)

2.1.4.17 Tsovinar Yazıtı

Yazıt Sevan gölü yakınlarında Tsovinar köyüne yakın bir bölgede bulunduğundan ismini buradan almıştır. Yazıt dönem itibarıyla I Rusa dönemine tarihlendirilmektedir. Yazıt içerik bakımından seferlerden bahsetmektedir. Yazıt korunma bakımından yazıları okunmayacak hâlde olup ağır bir şekilde tahrip edilmiştir.

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu Rusa der ki: tek bir seferde bu ülkeleri ele geçirdim, s. Gölün beri tarafından, Adahu, Ueliku, Lueru ve Arquqiu ülkelerinin krallarını ve gölün ötesinden, yüksek dağlardan Gurqumeli, Šanatua, Rišua, [ ]zua, Aria, Zama, Büyük (?) İrqima, Ela, Ereltua, Aidamaniu, Guria, Alzira, Pirua, Šila, Uidua, Ateza, Eria ve Azameruni ülkelerinin 19 kralını boyun eğdirdim. Toplam 23 kralın hepsini (?) tek bir yıl içinde yendim. Erkek ve kadınları Biainili Ülkesi'ne sürgün ettim. Haraç (toplama) yılına geldim. Bu kaleleri bu 117 ülke (?) için yaptırdım… Tanrı Teišeba'nın kalesini kusursuz bir şekilde yaptırdım. (Oraya) "Teišeba Şehri" adını verdim. Biainili Ülkesinin güçlendirilmesini ve düşman ülkelerin bastırılması (?) için (yaptırdım). Rusa der ki: Her kim bu yazıtı tahrip ederse…" (Payne, 2006, s. 270)

2.1.4.18 Razlık Ana Kaya Yazıtı

Razlık yazıtı Azerbaycan bölgesinde Sabalan alanında bulunmuştur. Dönem itibarıyla Rusa oğlu II. Argişti dönemine tarihlendirilmektedir. Yazıtın boyutlarına baktığımızda 110x85 cm boyutlarındadır. İçerik olarak seferler hakkında bilgi taşımaktadır.

> *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle Rusa oğlu Argişti der ki: Arhu Ülkesi'ne karşı sefere çıktım… Ušulu Ülkesi'ni ve Baqu Ülkesi'ni ele geçirdim. Muna Irmağı'na kadar ilerledim ve oradan geri döndüm. Girduni Ülkesi'ni, Gituhani Ülkesi'ni ve Tuisdu Ülkesi'ni ele geçirdim ve büyük İruqima Şehri'ni de ele geçirdim. Ele geçirdiğim ülkeleri haraç (ödemeleri koşulu) ile bıraktım. Ayrıca bu kaleyi güç kullanarak aldım (ve yeniden) yaptırdım. (Oraya) "Argišti-irdu" adını verdim. Biainili Ülkesi'nin güçlendirilmesi ve düşman ülkelerinin bastırılması için (yaptırdım). Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argišti, güçlü kral, Šurili Ülkesi'nin kralı, Biainili Ülkesi'nin kralı kralların kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır. Argišti der ki: Her kim ad (ım) ı tahrip ederse veya her kim bu yazıta karşı suç işlerse, tanrı Haldi, tanrı Teišeba, tanrı Šivini (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler."* (Payne, 2006, s. 275)

2.1.4.19 Kırkızlar Yazıtı

Kırkızlar yazıtı konum itibarıyla İran Azerbaycan'ında bulunmaktadır. İçerik olarak seferler hakkında bilgi vermektedir. Dönem olarak Rusa oğlu II. Argişti dönemine tarihlendirilmektedir.

> *"Tanrı Haldi'nin kudretiyle Rusa oğlu Argişti der ki: … Ülkesi'ni ve… Ülkesi'ni ele geçirdim… Muna Irmağı'na kadar ilerledim ve oradan geri döndüm. Girduni Ülkesi'ni, Gituhani Ülkesi'ni, Tuistu Ülkesi'ni ve ayrıca… Şehrini ele geçirdim. Şehri güç kullanarak aldım. Aldığım ülkeleri haraç (ödemeleri koşulu) ile bıraktım. Argišti der ki: Her kim bu steli tahrip ederse…"* (Payne, 2006, ss. 275-276)

2.1.4.20 Shisheh Yazıtı

Yazıt boyutlar bakımından 141x85 boyutlarında olup Shahrestan köyü yakınlarında bulunmuştur. Dönem itibarıyla Rusa oğlu II. Argişti dönemine tarihlendirilmektedir. Biçim olarak çoğu ana kaya yazıtı gibi dikdörtgen şeklindedir. İçerik bakımından seferler hakkında bilgi vermiştir.

> *"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Majesteleri Rusa oğlu Argišti der ki; Arhu Ülkesi'ne geldim. Buradan Ušulu ve Bukue düşman ülkelerini zapt ettim. …'*

(ya) ulaştım …' (ya) yakın …' (yı) ele geçirdim. … '(yı) aldım. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Majesteleri Argišti der ki… Bir kale yaptırdım ve (buraları) iskân ettirdim. Düşman ülkelerini aşağılamak için inşa ettiğim yere Biainili'nin gücünü gösteren "Haldi'nin İrdisusi" adını verdim. Rusa oğlu Argišti der ki; her kim bu yazıta zarar verir ve benim ismimi kaldırıp kendi ismini koyarsa, Haldi, Fırtına tanrısı (Teišeba) ve Güneş tanrısı (Šivini) ve bütün tanrılar, onu güneş ışığının altında yok etsin." (Payne, 2006, ss. 275-279)

2.1.4.21 Hazine Piri Kapısı Yazıtı

"Sarduri oğlu İšpuini bu bağı kurdu ve bahçeler kurdu. Efendi (si) ne bu yazıtı yaptırdı." (Payne, 2006, s. 25)

2.1.4.22 Tebriz Kapısı Yazıtı

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini der ki; Ben Sarduri oğlu (İšpuini), İšpuini oğlu Menua ve Menua oğlu İnušpua (ile birlikte) tanrı Haldi'nin susi'sini yaptırdık ve kusursuz bir şekilde Haldi Kapısını… Tušpa Şehri'nin önünde… Yaptırdık. Tanrı Haldi adına, Haldi kapısı adına kurban olsunlar diye büyükbaş ve küçükbaş hayvan (getirdik). Yaşam ve büyüklük Sarduri oğlu İšpuini, İšpuini oğlu Menua ve Menua oğlu İnušpua'nın olsun." (Payne, 2006, s. 58)

2.1.4.23 Sıršini (Ahır) Yazıtı

"İşpuini oğlu Menua bu yeri sıršini olarak yaptırdı. Menua der ki; Menua der ki, Her kim (kurbanlık) boğaları oradan sürerse, her kim bir yere kaldırırsa, her kim büyükbaş hayvanları (?) oradan çalarsa, her kim bu yazıta karşı suç işlerse veya her kim bir başkasına bunları yaptırırsa, tanrı Haldi, tanrı Teišeba ve tanrı Šivini onu güneş ışığından yoksun etsinler…" (Payne, 2006, ss. 105-106)

2.1.4.24 Depo Yazıtı

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İšpuini oğlu Menua bu tahıl deposunu yaptırdı. Orada 23.190 kap (kap ölçü) vardır." (Salvini, 1973, ss. 279-280)

2.1.4.25 Tarmanili (Menua Çeşmesi) Yazıtı

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle İšpuini oğlu Menua bu Taramanili'yi yaptırdı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İšpuini oğlu Menua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır. İšpuini oğlu Menua der ki; Her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırırsa veya her kim değişik bir şey, (yani) "Ben yaptım" derse, tanrı Haldi, tanrı

Teišeba, tanrı Šivini (ve bütün) tanrılar, onu güneş ışığından yoksun etsinler…" (Sandalgian, 1900, no.75)

2.1.4.26 Ain-i Rum Yazıtı

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle İšpuini oğlu Menua, büyük kral, güçlü kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır. Menua bu Taramanili'yi yaptırdı." (Payne, 2006, s. 122)

2.1.4.27 Karakale Yazıtı

"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Menua oğlu Argišti bu kanalı açtırdı. (O) yer çoraktı, hiç kimse orada bulunmuyordu. Tanrı Haldi'nin buyruğuyla Argišti bu kanalı açtırdı. Menua oğlu Argišti, güçlü kral, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tušpa Şehri'nin kahramanıdır." (Payne, 2006, s. 187)

2.1.4.28 Erciş Karataş Ana Kaya Yazıtı I

"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argišti oğlu Sarduri der ki: Tanrı Haldi bana devleti verdiği zaman, atalarımın tahtına çıktım. Aynı yıl bir bağ diktirdim. Adı "Sarduri Bağı'dır. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argišti oğlu Sarduri, güçlü kral, büyük kral, Šurili Ülkesi'nin kralı, Biainili Ülkesi'nin kralı, kralların kralı (ve) Tušpa Şehri'nin kahramanıdır" (Payne, 2006, ss. 250-251)

2.1.4.29 Erciş Karataş Yazıtı II

"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argišti oğlu Sarduri bu bağı yaptırdı. Sarduri der ki: Benden sonra kahraman (?) olan hiçbir kral, … Her kim, Sardurinin kurduğu Sarduri Bağı'nın adını kaldırmaya kalkarsa veya kaldırırsa… Versin. Sarduri der ki: Her kim çalarsa, tanrı Haldi, tanrı Teišeba, tanrı Šivini (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler" (Payne, 2006, s. 190)

2.1.4.30 Damlaköy Yazıtı

"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle (adıyla), Argišti oğlu Sarduri bu kanalı yaptırdı (inşa etti) (Ben) Argišti oğlu Sarduri, büyük kral, güçlü kral, Biainili ülkesinin kralı, Tušpa şehrinin kahramanıdır." (Çavuşoğlu & Salvini, 2003, ss. 109-117).

2.1.4.31 Kaleköy Kalesi Yazıtı

> *"Tanrı'nın gücü sayesinde Rusa (der ki) , s. Argi (štidi)...bütün emir altındakiler, Iriunu insanları… Lubarhi insanlarına doğru... Toprak olacak… Yılın insanları, güneş tanrısının karşısında... Güç; (?) Haldi 'ye (?)...ülkelerde... Haldi... Sonra da... O şehirler... Herhangi bir şey''* (Payne, 2006, s. 283)

2.1.5 Andezit

Bilindiği üzere kayaçlar tür bakımından 3 ana sınıfa ayrılmıştır. Bunlar magmatik (püskürük), sediment (tortul) ve metamorfik (başkalaşım) kayaç türleridir. Andezit taşı bu üç sınıftan Magmatik sınıfa girmektedir. Andezit taşı tersiyer ve kuvaterner döneminde yeraltında ki lavların yeryüzüne çıkması sonucunda ani soğuması ile oluşmuştur. Andezit taşı da tıpkı bazalt taşında olduğu gibi porfiri bir şekildedir. Lavların soğuma derecesi ve süresine göre renklerinde farklılıklar görülmektedir. Andezit taşı sıcağa ve soğuğa karşı dayanıklıdır. Bunun yanında olumsuz hava koşullarına karşı da dayanıklıdır. Başlıca özelliklerine bakacak olursak ezilme dayanımı 165 kg/cm^2, darbe dayanımı 25 kg/cm^2, gözenekli yapısı %10.10, basınç dayanımı 919 kg//cm^2, su emme değeri %7 bu veriler ortalama değerlerdir çıkartılan yerden yere farklılıklar göstermektedir. Urartu da biz bunun Tendürek dağının püskürttüğü çevrede görmekteyiz. Van gölünün çevre kısmında bulunan alanda andezit yatakları erken demir çağından bugüne kadar işletilmiştir. Bunlara destekleyici olarak Alacahan, Ünseli, Keçikıran kalelerinin tümü andezit taşından yapılmıştır (Belli 2000, ss. 419-420). Andezit taşı aslında ser bir taştır ve işlenmesi zordur ama Urartu da taş ustaları bu taşı sıkça kullanmışlardır. Yazıtlar dışında mimari, alçak kabartma ve heykel de önemli bir yer edinmiştir. Bunlara örnek olarak Adilcevaz kalesinde ki kabartmalar gösterilebilir. Burada kullanılma nedeni ise Andezit taşının bu bölgede yataklara sahip olması gösterilebilir.

Tablo 5. Andezit Yataklarının Bulunduğu Yerler

Bazalt Yatakları
Nemrut Dağı Yatakları
Süphan Dağı Yatakları
Aladağ Dağ Yatakları
Tendürek Dağı Yatakları
Tımar ve Çevresi Yatakları (Sardurburç Yazıtının karşı kıyı tarafı)

2.1.5.1 Adilcevaz Yazıtı

> *Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argişti oğlu Rusa, bu kaleyi Eiduru Dağı'nın önünde kusursuz bir şekilde yaptırdı. Rusa* der ki*: Kayaya dokunulmamıştı ve hiçbir şey burada yapılmamıştı. Kusursuz bir şekilde hem bir tapınak hem de bir kale yaptırdım. Yeni bağlar ve bahçeler diktirdim ve burada yeni bir şehir kurdum. Burada güçlü icraatlar yaptım. 'Rusahinili' adını verdim. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argişti oğlu Rusa, güçlü kral, büyük kal*, Biainili *Ülkesi'nin kralı, Tuşpa Şehri'nin kahramanıdır. Rusa* der ki*: Her kim ismimi çıkarırsa ve kendi ismini koyarsa, tanrı Haldi, tanrı Teişeba ve tanrı Şivini (onu) yok etsinler*. (Payne 2006, ss. 294-295)

2.1.6 Kireçtaşı

Kireçtaşı, daha önce bahsettiğimiz üç ana kayaç türünden (metamorfik, magmatik, Sedimanter) Sedimanter (Tortul) kayaç grubuna dâhildir. Tortul kayaçlar dünya üzerinde en fazla bulunan kayaç türüdür. Dünyayı düşünecek olursak dünya yüzeyinin %75'ini oluşturmaktadır (Wilkinson; McElroy; Kesler; Peters; Rothman, 2008, s. 760-779). Bu tortul kayaçların içinde yaklaşık olarak %10'u ise kireçtaşıdır. Kireçtaşının yapısal özelliklerine bakacak olursak eğer magmatik olan kayaç türlerinden daha az dayanıklı olmasına rağmen diğer tortul kayaçlara göre daha dayanıklıdır. Kireçtaşı suda çözünmez. Kireçtaşının rengi farklılık göstermektedir. Bu renk oluşumu aslında içindekiyle alakalıdır. Saf magnezyum, kalsiyum karbonat veya karbonat bulunursa beyaz fakat

içinde demir bulunuyorsa bu renk değişim göstermekle birlikte siyah, kahverengi veya pembe olabilir. Kireçtaşının nasıl bir kayaç olduğunu anladığımıza göre Urartular neden kireçtaşına yazıtlar yazmışlar sorusuna bakacak olursak eğer buna baktığımızda ilk olarak söylememiz gereken şey doğada fazla bulunması ve bu kayaç türüne yazı yazmanın kolay olmasından dolayıdır. Doğada fazla bulunması derken şu veriyle demek istediğimizi açıklayalım. Şu an ki Türkiye coğrafyasına baktığımızda bu coğrafyanın yaklaşık olarak beşte birini bu kayaç türü oluşturmaktadır. Tablo 6'da gözüktüğü üzere Urartu devletinin bu taşa ulaşım yerlerini ve bu taş türünün bulunduğu yerleri rahatlıkla görmekteyiz.

Tablo 6. Kireçtaşının bulunduğu yerler

Kireçtaşı (Kalker) Taş Ocakları
Beyaztaş tepe (Yukarı Anzaf Kalesinin 300 m güneyinde)
Alnuni (Van Kalesinin 17 km)
Harapköytepe (Van Kalesinin 18 km)
Sivekherek (Yeni Ayazpınar, Van Edremit)
Zivistan (Yeni Elmalık, Van il merkezine 12 km)
Köroğlu (Van kalesine 5 km)
Çorovanis (Toprakale'ye 3.5 km)

2.1.6.1 Aşağı Anzaf Yazıtı

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini bu kaleyi kusursuz bir şekilde yaptırdı. Güçlü kral, büyük kral ve Biainili Ülkesi'ni kralıdır." (Payne 2006, s. 26)

2.1.2.2 Kadembastı Yazıtı

*"Bu bağ Menua'nın karısı Tariria'nındır. Adı "Taririahinili"dir (2x)" (*Payne 2006, ss. 79-82)

2.1.7 İgnimbirit

2.1.7.1 Avnik (Güzelhisar) Yazıtı

Yazıt Erzurum Müzesi'nde bulunmaktadır. Erzurum'un 74 km güneyinde, Köprüköy ilçesinin ise 18 km güneydoğusunda çıkarılmıştır. II. Sarduri dönemine tarihlendirilmektedir.

> *"... Hayatının öneminden dolayı (onu) oradan uzaklaştırdı. Argişti oğlu Sarduri, güçlü kral, Tuşpa kentinin beyi."* (Payne, 2006, s. 253)

Taş Yazıtların Çeşitleri	**Adet**
Bazalt	20
Kireçtaşı	2
Kumtaşı	7
Kalker	4
Ana kaya	37
Andezit	1
İgnimbirit	1

2.2 METALLER

Metaller, geçmişten günümüze kadar kullanılan önemli maddelerdir. Tarih öncesi devirlerde maden kullanımı ilk olarak bakır madeninin kullanılmasıyla başlamıştır (MÖ 5200-3200). Bakır madeninin ilk olarak kullanılmasının asıl sebepleri daha kolay bir şekilde işlenebilmesi ve doğada çokça bulunabilmesidir. Bu dönemde insanlar bakır madeninden eşyalar üretmişlerdir. Bakır madeninden sonra tunç dediğimiz alaşımlar kullanılmıştır. Bu dönem yaklaşık MÖ 3300 ile MÖ 1200 arasını kapsamaktadır. Bu dönemde tunç dönem içinde en dayanıklı ve en sert metal olduğu için tercih edilmiştir. Tunç metalinin elde edilmesi için bakır ve kalay karıştırılmıştır. Bakır 1.085 C eritilerek kalay ise 231.93 C eritilerek aynı potada birleştirilir. Bu tunç metaller genel olarak silah

yapımında ok ucu ve mızrak ucu olarak kullanılmıştır. Bunun yanı sıra süs eşyalarının yapımında da tercih edilmiştir. Tunç döneminden sonra ki döneme demir çağı adı verilmektedir. Bu dönemde demir askerî malzemelerde esas malzeme olarak kullanılmıştır. Anadolu'da demir çağı yaklaşık olarak 2. Bin dolaylarında başlamıştır. Demirin toplumlarda bronzdan üstün olduğu anlaşılınca demir kullanımı artmıştır. Tabi bir diğer önemli unsur demirin artık yeterince sıcaklıklara ulaştırılıp ergitilebilir olmasıdır. Bakır ve Kalayın ergitme sıcaklıkları sırasıyla 1085 C – 231.93 C'dır. Demire baktığımız da ergitme sıcaklığı 1538 C'dır (Hummel 1998, s. 125-140). Bu derecenin bu kadar yüksek olması demirin tarihi devirlerde geç kullanılmasına sebep olmuştur.

Metaller görüldüğü üzere çok önemli olduğu için tarihi kullanımına baktığımız da Anadolu madenlerini fazlaca bulunduğu bir bölge olmasından kaynaklı metallerin kullanımım en eski izleri bu bölgede bulunmaktadır. Anadolu da demir, bakır, altın, gümüş, kurşun arsenik, çinko gibi birçok maden bulunmaktadır. Bu gölgede ki toplumlar zaman içerisinde bu madenleri alıp işlemiş ve çeşitli şekillerde kullanmışlardır. Anadolu'da ki insanlar genel olarak maden devirlerinden önce bu madenleri boya ve renk vermek için kullanmışlardır. Bu aşamadan sonra potalarda ergitme işlemleri yapılarak bakır elde edilmiş ve bunları kalıplara dökerek keski gibi aletler üretmişlerdir. Bu dönem gelişme göstererek madencilik alanında faaliyetler artmıştır. Gelişim göstererek madencilerin yüzeyde maden araması gelişmiş ve maden yataklarına girerek polymetalik cevherler elde etmişlerdir. Aşamaların önemli kısmı ise bu faaliyetlerin endüstriye dönüşmesidir. Endüstri aşamasında geçildiğini artık maden ocakları MÖ 2800 yıllarında ocakların yakınında bulunan cüruf atıklarından anlamaktayız. Bununla birlikte bir organizasyona şahit olmaktayız (Bilgi, Özbal, & Yalçın, 2004, ss. 3-20).

Urartu döneminde madencilik faaliyetlerine baktığımızda Urartular doğu Anadolu bölgesinin ilk demir madenciliğini yapan ustalardır (Sevin 2003, s. 320). Bununla birlikte Urartuların yaşadığı doğu Anadolu bölgesi de demirin anavatanı olarak kabul edilmektedir (Sevin 2003, ss. 218-219). Urartular dönemi araştırmalarına ve arkeolojik buluntulara baktığımız da Urartular adına bulunan eserler metal odaklıdır ve bu veriler bize Urartuların metal işçiliğinde ve madencilikte geliştiklerini göstermektedir. Bu metal kullanımını en fazla tunç eserler de görmekteyiz. Urartuların coğrafyasına baktığımızda merkez Van gölü ve çevresi olmak üzere doğu kısmında İran Azerbaycan'ından batıdaki Fırat nehrine, kuzey tarafında gökçe göl ile Aras vadisinden güney kısmında Urmiye gölü

ve Toroslar kısmına kadar yayılmışlardır. Bu yayıldıkları bölge ise maden yatakları açısından çok fazla zengindir. Bunlardan bazılarına baktığımız da Gümüş, Gümüşhane'de demir, Van gölünün güneyde ki dağlık alanda bakır ise Ergani civarlarında bulunmaktadır (Sevin 2003, s. 230). Urartu devletinin coğrafyasında demir bakımından da çok zengin olan Elâzığ-Adıyaman –Malatya-Tunceli yani orta Fırat kısmı maden endüstrisinin geliştiği bölgedir (Belli 1985, ss. 36-37). Urartu da özellikle kral Menua (MÖ 810-786) dönemine baktığımız da Menua birçok sefer düzenleyerek Urartu'nun ekonomik ve askerî alanda gelişmesini sağlamıştır. Ekonomik olarak ticaret yolları üzerinde kaleler kurmuş ve valiler atamıştır. Bu atılımlarla geniş bölgelerde hâkimiyet kurmuş ve bununla birlikte bu bölgelerde ki madenleri de kendi ülkesinin çıkarları için kullanmıştır. Örnek vermek gerekirse eğer Erzurum, Bayburt, Erzincan, Artvin, Gümüşhane bölgelerinde kurşun, gümüş, bakır ve altın gibi madenler zengin olduğundan bu bölgede maden endüstrisi kurulmuştur. Bu bölge haricinde Van gölünün güney kısmında bulunan Siirt, Hakkâri, Van ve Diyarbakır bölgelerinde altın, bakır, demir gümüş madenleri kullanılmıştır. Bu bölgeler Urartu'nun kuruluş aşamasında önemli bir faktör olarak karşımıza çıkar (Belli 2010, ss. 134-146). Urartu da bölgelerden çıkarılan demir madeni ile birlikte MÖ 9. Yüzyıl Yakındoğu siyasetinde önemli bir rol elde etmiştir. Neden böyle bir çıkarım yaptığımız düşünülürse eğer demir öncelikle askerî olarak silah yapımında önemli bir etkendir. Bunun yanında ekonomik olarak Urartu ekonomisi büyük ölçüde tarımsal faaliyetlere bağlıydı tarımsal faaliyetler ise sulama kanalları, baraj, bağ ve bahçe inşası ya da tarımda kullanılan eşyaların kalitesine bağlıydı. Demir madeni bu tarımsal faaliyetlerin gelişmesini sağlamıştır buna paralel olarak da ekonomi gelişmiştir. Ayrıca demir madeni ile birlikte birçok takı ürünleri (yüzük, küpe, gözlü-gözsüz iğne) yapılmıştır. Demir madeninin yanında bir diğer Urartuların kullandığı maden bakırdır. Bakır madeni doğu Anadolu bölgesinde oldukça zengindir. Bakır madeni Urartu devletinde tunç ile birlikte en çok kullanılan madendir. Bakır madeni doğal koşullara dayanıklı olması ve esnek yapısından dolayı tercih edilmiştir. (Belli 1985, ss. 30-40).

Tunç üretimi ve kullanımına bakacak olursak eğer tunç yapmak için kalay lazımdır. Kalay bölge de bulunmadığından komşu ülkeden getirildiğini düşünülmektedir (Sevin 2003, s. 467). Tunç ustaları tunç atölyelerinde çekiçle tunca vurarak inceltip ya da teller hâline getirilip istenilen ürünler için kullanılmıştır. Bu ürünlere baktığımızda yüksek statü sahiplerinin önem verdiği üçayaklı kazanlar ve kaplar üretmişlerdir. Bu ürünlerin çoğu

kabartma bezeli idi (Sevin 2003, s. 219). Tuncun Urartu da ki yerini kazılarda bulunan eserlerden hariç komşusu olan Asur yazıtlarında da görmekteyiz. Asur yazıtlarında Urartuların tuncu çok yoğun bir şekilde kullandıkları belirtilmektedir. Bu yazıtlara örnek vermek gerekirse eğer Asur kralı olan II. Sargon'un (MÖ 714) Musaşir tapınağına yaptığı sefer ve tapınağı yağmalamasında tapınaktan 25.212 tane tunç kalkan, 108 ton tunç ve 305.412 tane tunç kılıç ve sadakları ülkesine ele geçirerek götürmüştür (Çilingiroğlu 2009, ss. 84-86). Bu yazıtla birlikte aslında Urartular için tuncun önemi açıkça görülmektedir. Urartular altın ve gümüş de eserlerinde kullanmışlardır fakat tunç ve demir kadar fazla kullanmamışlardır. Bu metallerin yanında kurşun ve kalay metalleri de kullanmışlardır. Urartu da kullanılan madenleri gördüğümüze göre bu madenlerin yapım tekniklerine baktığımızda iki ana üretim tekniği görmekteyiz. Bu tekniklerden birincisi sıcak dövme ve tavlama iken ikincisi soğuk dövme ve tavlama tekniğidir. Bu teknikler MÖ I. Bin yılda demir madeni üzerinde uygulanmamıştır çünkü demir madeni çok yüksek sıcaklıklarda eritilmektedir fakat o sıcaklıklara bu dönemde ulaşılamamıştır. Urartu devletinde döküm teknikleri yine iki sınıfta incelenmektedir. Bunlardan ilki basit döküm ve karmaşık dökümdür. Bu teknik eserin türüne göre değişmektedir. Dövme tekniklerinden biraz söz etmek gerekirse metalürjik dövme tekniği ilk uygulanan tekniklerdendir. Metallerin sıcaklıkta yumuşaması ve daha kolay şekil aldığını gören toplumlar döverek madeni genişletip büyütmüşlerdir. Dövme tekniğine baktığımız da bir eser yapmak için bir maden ısıtılır ve 1-2 mm inceliğe ulaşılır. Bu inceliğe ulaşmak için dağıtılmayacak madenler (bronz, bakır, pirinç, gümüş) seçilir. Ayrıca bu madenleri dövmek için değişik boy ve şekilde çekiçler ve ahşap tokmaklar gerekmektedir. Eseri yaparken çeşitli teknikler kullanılır. Bu teknikler çökertme ve yükselme tekniğidir. Tek bir parça veyahut parçaların birleştirilmesiyle eser daire şeklinde kesildikten sonra eğer eser çökertme tekniğiyle yapılacaksa kalın bir levha yükseltme tekniği kullanılacaksa ince bir levha tercih edilir. Çökerme tekniği ile elde edilecek ürünler sahan, sini, ağzı geniş formlu tabak vb. ürünler yapılırken yükseltme tekniği ile elde edilecek ürünler daha çok ağız kısmı dar gövde kısmı uzun yüksek boyunlu ürünlerdir.

Doğal bakırı incelediğimizde gümüş ve altından daha sert bir madendir. Soğuk durumdayken çekiç ile vurulduğunda kırılma ve parçalanması çok yüksektir. Bunun yanı sıra ısıtıldığında yumuşar böylelikle parçalanması ve kırılmasının önüne geçilir ancak çok ısıtıldığında da bu riskin olduğunu düşünürsek metal ısıtıldıktan sonra soğuk su içine

batırılarak %25 soğur ve ılık hâle gelir. Zaman içerisinde bu teknikten başka damast gibi farklı tekniklerde görülmüştür. Dövme tekniği genel olarak demir madeni üzerinde kullanılmıştır. Bu madenden çeşitli ürünler elde edilmiştir. Urartu da ki kazan, sadak, miğfer gibi bazı ürünler bu teknikle ve bu madenle yapıldığı düşünülmektedir. Döküm tekniğine baktığımız zaman metalin belli oranlarda potalarda ısıtılarak sıvı hâle geldikten sonra dondurulmaktadır. Bu yöntem ile yapılarak eserlerin kalıpları çıkarılır. Kalıplar kil ya da taştan yapılmaktadır. Bir kanal ile bu kalıplara eriyen metalin dökülmesi ile metalin soğuyarak kalıbın şeklini almasıdır. Urartu da bronz madeni bildiğimiz üzere çok fazla kullanılmıştır. Bunun sebebi aslında bronzun sağlamlığının yanında bronzun eridiğinde kalıplara aktarılırken bakır gibi kabarcık oluşturmamasıdır. Bronz kabarıklaşmadığı için döküm tekniğinde kullanabilecek en iyi metaller arasındadır. Bronz renk olarak kızılımsı sarı tonlarında ama tabi içinde ki alaşım oranlarına göre farklılıklar gözükebilir. Kalıplarda ki bronz en ince ayrıntısına kadar kalıpta yayılır ve soğuduktan sonra kalıp içerisinden çıkması kolaylaşmaktadır (Erginsoy 1978, ss. 12-26). Urartu da ki eserleri incelediğimizde döküm tekniği birçok eserde karşımıza çıkmaktadır. Bu eserler at koşum takımları, zırh, ok uçları, hançer, mızrak ucu, üçayaklı şamdan, çiviler, küpe, bilezik örnek olarak gösterilebilir. Bu döküm teknikleri farklılıklar gösterebilir. Bu tekniklerden balmumu ve masif alanı örnek olarak gösterilebilir(Belli 2000, ss. 25-50).

2.2.1 Bronz (Tunç)

Bronz, öncelikle bakır ve kalaydan yapılmış bir alaşımdır, ancak alüminyum, manganez veya fosfor gibi diğer elementler de eklenebilmektedir. Sertliği ve korozyona karşı direnci ile bilinir, bu da onu geniş bir uygulama yelpazesinde faydalı kılar. Tarihsel olarak bronz, malzeme teknolojisinde büyük bir ilerlemeydi ve bu alaşımın aletlerde, silahlarda ve sanatta kullanılmasıyla karakterize edilen bir dönem olan Bronz Çağı'na işaret ediyordu. Karmaşık şekillere dönüştürülebilme yeteneği ve dayanıklılığı, onu heykellerden madeni paralara ve endüstriyel makinelere kadar her şey için değerli bir malzeme hâline getirmiştir. Bakır ve kalayın olağanüstü bir alaşımı olan bronz, insan medeniyetinde devrim yaratmış ve Bronz Çağı olarak bilinen tarihteki önemli bir dönemi inşa etmiştir. Bu alaşımın ortaya çıkışı, dünya çapında toplumları dönüştürdü ve teknoloji, savaş, sanat ve ticarette ilerlemeleri hızlandırmıştır. Bronzun bulunması ile insanlığın en eski teknolojik atılımlarından birini oluşturmuştur. Bakır binlerce yıl saf hâliyle

kullanılırken, bakırın kalay ile alaşımlanarak bronz üretilmesi Yakın Doğu'da MÖ 3300 civarında başlamıştır. Bu yeni malzeme, seleflerinden daha güçlü ve dayanıklıydı ve tarihin seyrini şekillendirecek ilerlemelerin önünü açmıştır. Sertliği ve korozyona karşı direnci gibi bronzun üstün nitelikleri, onu çeşitli uygulamalar için ideal hâle getirmiştir. Antik çağlarda alaşım öncelikle alet, silah ve zırh oluşturmak için kullanılmıştır. Bronz aletler, toprağı işlemeyi ve mahsulleri yönetmeyi kolaylaştırarak tarımda devrim yaratmıştır. Örneğin, bronz sabanlar ve oraklar, taş veya ahşap muadillerinden daha etkiliydi ve bu da tarımsal üretkenliğin artmasına yol açmıştır. Savaşta, kılıç, mızrak ve kalkan gibi bronz silahlar, daha önceki malzemelere göre önemli avantajlar sağlamıştır. Bronzun keskin bir kenar tutma yeteneği, onu savaşta oldukça etkili hâle getirdi ve bu da güçlü imparatorlukların ve şehir devletlerinin yükselişinde etkili olmuştur. (Belli 1985, ss. 30-40).

Bronzun üretimi ve kullanımı da önemli ekonomik etkilere sahiptir. Kalay ve bakır talebi uzun mesafeli ticareti teşvik etti ve uzak bölgeler arasındaki etkileşimlerin artmasına yol açmıştır. Örneğin, kalay tüm bölgelerde kolayca bulunmuyordu ve Yakın Doğu, Akdeniz ve hatta Britanya'ya kadar uzanan bölgeleri birbirine bağlayan kapsamlı ticaret ağlarına yol açmıştır. Bu ticaret yolları yalnızca malzemelerin değişimini değil, aynı zamanda fikirlerin, teknolojilerin ve kültürel uygulamaların yayılmasını da kolaylaştırmıştır. Bronz aletlerin ve silahların hareketi yeni tekniklerin yayılmasına yardımcı oldu ve farklı medeniyetler arasında paylaşılan bir teknolojik ve kültürel mirası teşvik etmiştir. Tunç Çağı, toplumlar daha bol bulunan ve daha güçlü aletler ve silahlara dönüştürülebilen demir kullanımına geçiş yaptıkça MÖ 1200 civarında azalmaya başladı. Buna rağmen, bronzun mirası devam etmiştir. Bronz Çağı'nın teknolojik ve sanatsal başarıları, gelecekteki gelişmeler için temel oluşturmuş ve bugün bile hayranlıkla izlenmeye ve incelenmeye devam etmektedir. Antik bronz eserler, erken medeniyetlerin yaşamları ve kültürleri hakkında değerli bilgiler sağlamıştır. Bronzla yaptıkları yeniliklerle metalürji ve teknolojideki sonraki ilerlemelerin yolunu açan atalarımızın yaratıcılığını ve uyum yeteneğini bize hatırlatmaktadır. Bronz, antik çağlarda sadece bir maddeden daha fazlasıydı; insanlık tarihinin gidişatını şekillendiren bir değişim katalizörüdür (Belli 2000, ss. 20-62).

Bronz Çağı'nda teknoloji, sanat ve ticaret üzerindeki etkisi, tek bir yeniliğin toplumları nasıl dönüştürebileceğini ve kalıcı bir miras bırakabileceğini örneklemektedir.

Bronz eserlerin incelenmesi geçmişe bir pencere açmaya, antik medeniyetlerin derin başarılarını ve modern dünya üzerindeki kalıcı etkilerini vurgulamaya devam etmektedir. Bronzun Urartu devletinde ki önemine bakacak olursak eğer günümüzde Doğu Türkiye, Ermenistan ve Kuzeybatı İran'da bulunan antik Urartu devleti, Demir Çağı'nda, özellikle MÖ 9. ila 6. yüzyıllar arasında önemli bir medeniyettir. Urartu genellikle Demir Çağı ile ilişkilendirilse de bronz, kültüründe, teknolojisinde ve askerî uygulamalarında önemli bir rol oynamaya devam etmiştir. Urartu'da bronz kullanımı, toplumu ve komşu bölgelerle etkileşimleri hakkında çok şey ortaya koymaktadır. Urartu'da bronz, askerî donanım ve araçlar için yaygın olarak kullanılıyordu. Kılıçlar, hançerler ve mızrak uçları gibi bronz silahlar hem saldırı hem de savunma amaçları için önemlidir. Alaşımın gücü ve dayanıklılığı, onu savaşın zorluklarına dayanabilecek silahlar üretmek için ideal bir malzeme hâline getirmiştir. Demir kullanımının artmasına rağmen, Urartu savaşçıları belirli silahlar ve tören eşyaları için bronza güvenmeye devam etmiştir. Silahlara ek olarak, bronz çeşitli zırh ve kalkan türleri oluşturmak için kullanılmıştır. Urartular, savaşta koruma sağlamak için bronz kalkanlar yaptılar ve genellikle düşmanları tanımlamaya ve korkutmaya yarayan dekoratif öğeler eklediler. Bronz, Urartu sanatında ve dini uygulamalarında da önemli bir rol oynamıştır. Zanaatkârlar, devletin dini inançlarını ve sosyal hiyerarşilerini yansıtan karmaşık bronz figürler, heykeller ve tören nesneleri üretmişlerdir. Tanrıların ve mitolojik figürlerin bronz heykelleri hem ibadet objeleri hem de sanatsal becerinin ifadesi olarak tapınaklarda ve türbelerde yaygın olarak kullanılmıştır. En dikkat çekici Urartu bronz eserlerinden biri, genellikle törensel bağlamlarda bulunan bronz kazandır. Bu kazanlar, Urartu metal işçilerinin elde ettiği yüksek düzeydeki zanaatkârlığı sergileyen tanrıları, hayvanları ve mitolojik olayları tasvir eden sahnelerle zengin bir şekilde dekore edilmiştir. Bronz, mimari elemanlarda ve pratik uygulamalarda da kullanılmıştır.

Urartular, etkileyici kalelerinin ve saraylarının bakımı ve güvenliği için gerekli olan kapı menteşeleri ve kilitler de dâhil olmak üzere çeşitli bağlantı parçaları ve donanımlar için bronz kullanmışlardır. Bu bağlamlarda bronz kullanımı, sadece askerî ve törensel kapasitelerde değil, aynı zamanda günlük yaşamda ve devlet işlerinde de önemini vurgulamıştır. Urartu'nun büyük ticaret yollarının kavşağında bulunması, bronz da dâhil olmak üzere mal ve teknolojilerin değişimini kolaylaştırmıştır. Devletin Asurlular, Hititler ve Persler gibi komşu medeniyetlerle etkileşimleri, Urartu da bronz işleme

tekniklerini etkilemiş ve bu tekniklerden etkilenmiştir. Bu etkileşimler, Urartu metal işçiliğinin karmaşıklığına katkıda bulunarak malzeme ve zanaatkârlık stillerinin değişimine olanak sağlamıştır. Ticaret yolları ayrıca, bronz üretimi için gerekli olan kalay ve bakır gibi temel malzemelerin sürekli tedarikini sağlamıştır. Urartuların bu malzemeleri elde etme ve bunlarla çalışma becerisi, bölgesel politika ve ekonomideki stratejik önemlerini vurgulamaktadır. (Belli 2000, ss. 20-50).

2.2.2 Demir

Demir, simgesi Fe olan, atom numarası 26 olan kimyasal bir elementtir. Dünyada en çok bulunan ve yaygın olarak kullanılan metallerden biridir. Demirle ilgili önemli noktalara göz atacak olursak eğer fiziksel özellik bakımından demir, oda sıcaklığında katı bir metaldir. Genellikle grimsi gümüş rengindedir, çekme mukavemeti yüksektir ve nispeten dövülebilirdir. Kimyasal özellik bakımından demir, oksijen ve nemle kolayca reaksiyona girer ve korunmaz veya işlenmezse paslanmaya (demir oksit) yol açabilir. Aynı zamanda iyi bir elektrik iletkenidir. Biyolojik rolü ise demir, canlı organizmalar için gerekli bir elementtir. İnsanlarda, oksijeni akciğerlerden vücudun geri kalanına taşıyan kırmızı kan hücrelerindeki hemoglobinin önemli bir bileşenidir. Demir hücresel solunum ve enerji üretimi için de önemlidir. Demirin oluşumu ise demir, hematit (Fe_2O_3), manyetit (Fe_3O_4) ve limonit ($FeO(OH) \cdot nH_2O$) gibi yer kabuğundaki çeşitli minerallerde bulunmaktadır. Aynı zamanda Dünya'nın çekirdeğinin önemli bir bileşenidir. Demirin bu çok yönlülüğü ve bolluğu onu hem endüstride hem de biyolojide temel bir malzeme hâline getirmektedir. Urartu'da demir kullanımı, krallığın Demir Çağı'ndaki teknolojik ve askerî gelişiminin önemli bir yönüdür (Frey, & Reed, 2012, ss. 1477-1481).

MÖ 9. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar günümüz Türkiye'sinin doğusu, İran'ın kuzeybatısı ve Ermenistan'ın bir bölümünü kapsayan bir bölgeyi yöneten Urartular, demir teknolojisinde önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Demirin nasıl kullanıldığına ve Urartu toplumuna etkisine genel bir bakış atacak olursak eğer askerî olarak demir öncelikle kılıç, mızrak ve ok gibi silahların üretiminde kullanılmıştır. Silahlarda demirin benimsenmesi, Urartuların askerî yeteneklerini artırmış ve Asur İmparatorluğu ve çeşitli Anadolu ve Kafkas kavimleri gibi komşu güçlerle çatışmalara daha etkili bir şekilde girmelerine olanak sağlamıştır. Zırh ve savunma ekipmanlarının yapımında da kullanılmıştır. Urartu askerlerinin savaşta daha iyi donatılması için demir miğferler, kalkanlar ve diğer

koruyucu giysiler yapılmıştır. Tarımsal olarak ise demir aletler, çiftçilik ve hasadı daha verimli hâle getirerek tarımsal verimliliği artırmıştır. Demir pulluklar ve oraklar, toprağın daha iyi işlenmesine ve mahsul hasadına olanak tanıyarak krallığın ekonomik istikrarına ve büyümesine katkıda bulunmuştur. İnşaat alanın da ise Urartu kaleleri ve surlarının yapımında ve bakımında demir aletler kullanılmıştır. Demirin keski ve çekiç gibi inşaat aletlerinde kullanılması, Urartuların büyük taşlarla çalışmasına ve sağlam savunma yapıları inşa etmesine olanak sağlamıştır. Askerî ve tarımsal kullanımların yanı sıra, sulama kanalları gibi su yönetim sistemleri de dâhil olmak üzere altyapı gelişiminin çeşitli yönleri için demir aletler gereklidir. Sanatsal eserler açısından ise demir, mücevherler, dekoratif eşyalar ve ayinle ilgili nesneler dâhil olmak üzere çeşitli eserlerin yaratılmasında kullanılmıştır. Bu eşyaların işçiliği, Urartu zanaatkârlarının demir işçiliğindeki yüksek düzeyini yansıtmaktadır. (Frey, & Reed, 2012, ss. 1477-1481).

Urartu’ya ait bazı demir objeler çivi yazısı ile yazılmış olup, Urartu toplumunun idari ve dini yönleri hakkında fikir vermektedir. Urartu devletinde demirin teknolojik gelişimi eritme teknikleri ile ön plana çıkmıştır. Urartular, kaliteli demir üretimi için çok önemli olan demir eritme tekniklerini benimsemiş ve geliştirmişlerdir. Bu, metalin çıkarılması için demir cevherinin odun kömürü ile ısıtılmasını içermektedir. Bu süreç zamanla gelişmiş ve daha iyi alet ve silahların üretilmesine katkıda bulunulmuştur. Bunun yanın da alaşımlama ise daha sonraki gelişmeler kadar ileri olmasa da Urartu'da alaşımların kullanılması ve farklı demir işleme tekniklerinin kullanılması, bölgedeki metalürjinin gelişmesinde önemli bir adım olmuştur. Demir kullanımının toplum üzerinde ki etkisi ise demirin etkin kullanımı Urartu'nun ekonomik refahına ve askerî gücüne katkı sağlamıştır. Bu devletin daha dayanıklı alet ve silahlar üretmesine olanak tanıdı ve bu da onun tarımsal üretkenliğini ve askerî çabalarını desteklemiştir. Demir işçiliğiyle ilgili teknolojik gelişmeler ve sanatsal başarılar bölgede kalıcı bir kültürel etki bırakmıştır. Özetle Urartu'da demir kullanımı, krallığın askerî gücünde, tarımsal gelişiminde ve inşaat yeteneklerinde kritik bir faktördür. Demir teknolojisindeki ilerlemeler ve uygulamaları, krallığın ekonomisi ve toplumu üzerinde derin bir etki yaratmış ve Urartu demir işçiliğinin mirası, aletlerin, silahların ve sanat eserlerinin arkeolojik kalıntılarında açıkça görülmektedir.

2.2.3 Bakır

Bakır önemli tarihsel, endüstriyel ve biyolojik öneme sahip, çok yönlü ve yaygın olarak kullanılan bir metaldir. Temel özelliklerine baktığımız da atom Numarası, s. 29, görünümü oldukça iletken olan kırmızımsı kahverengi bir metaldir. Yoğunluğu, s. 8,96 g/cm³, erime noktası, s. 1,984°F (1,085°C), kaynama noktası, s. 2,562°C (4,644°F) özelliklerine sahiptir. Bunun yanı sıra Bakır korozyona karşı dayanıklıdır, ancak hava ve neme maruz kaldığında zamanla yeşil bir patine (bakır karbonat) geliştirir. Oldukça dövülebilir ve esnektir, tellere çekilmesine ve ince levhalar hâlinde dövülmesine olanak tanımaktadır. Bakırın tarihsel gelişimi, binlerce yıla yayılan ve insan teknolojisinin, kültürünün ve ekonomisinin evrimini gösteren büyüleyici bir yolculuktur. Bakır, insanların kullandığı ilk metallerden biridir. İlk bakır kullanımına dair kanıtlar, insanların yerli bakır külçelerini keşfettiği ve bunları basit aletler ve süs eşyaları hâline getirmeye başladığı MÖ 10.000 yıllarına kadar uzanmaktadır. Neolitik Çağ da MÖ 4000 civarında, insanlar bakırı cevherden eritmeyi öğrenmişlerdi bu, Kalkolitik Çağ olarak da bilinen Bakır Çağı'nın başlangıcını işaret ediyordu. Bu çağda bakırın çeşitli aletler, silahlar ve dekoratif eşyalar için kullanıldığı görülmüştür. Bakır Çağı'ndan Bronz Çağı'na (MÖ 3300 civarında) geçiş, önemli bir teknolojik ilerlemeye işaret etmektedir. İlk metalürjistler bakırın kalay ile alaşımlanmasının daha sert ve daha dayanıklı bir metal olan bronz ürettiğini keşfetmişlerdir. Bronz aletler ve silahlar tarımda, savaşta ve zanaatkârlıkta devrim yaratmıştır. Bu dönemde bronzun kılıç, kalkan, darbe ve diğer önemli eşyaların yapımında yaygın olarak kullanıldığı görülmüştür. (MTA)

MÖ 9. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar bugünkü Türkiye'nin doğusu, kuzeybatı İran ve Ermenistan'ın bazı bölgelerinde gelişen Urartu Krallığı'nda bakır hem günlük yaşamda hem de devletin teknolojik ilerlemelerinde önemli bir rol oynamıştır. Urartu devleti, bakır başta olmak üzere maden kaynakları açısından zengin bir bölgede yer alıyordu. Devletin Anadolu, İran Platosu ve Kafkasya'nın kesişme noktasındaki stratejik konumu, bu kaynaklara erişmesine ve etkin bir şekilde kullanmasına olanak sağlamıştır. Urartular, bakır ve diğer metallerin kullanımına da yansıyan ileri metalürji ve mühendislik becerileriyle tanınıyordu. Bakır madenciliği Urartu ekonomisinin önemli bir unsuruydu. Bölgedeki bakır yatakları döneme uygun madencilik teknikleri kullanılarak çıkarılmıştır. Urartular bakırı cevherinden çıkarmak için izabe tekniklerini kullanmışlardır. Bu,

kullanılabilir metal üretmek için bakır cevherinin bir fırında kömürle ısıtılmasını içeriyordu. Teknikler, çeşitli uygulamalar için yüksek kaliteli bakır üretecek kadar gelişmişti. Bakır, çeşitli alet ve silahların yapımında kullanılmıştır. Keski ve çekiç gibi bakır aletler inşaat ve el işi için gerekliydi. Kılıç, mızrak ucu ve ok ucu gibi silahlar da bakırdan üretildi, ancak üstün gücü ve dayanıklılığı nedeniyle bronz (bakır ve kalay alaşımı) silahlarda daha yaygın hâle geldi. Bakır, dekoratif eşyaların, mücevherlerin ve ayinle ilgili nesnelerin yapımında kullanılmıştır. Urartu zanaatkârları bakır kullanarak karmaşık tasarımlar ve sanat eserleri yaratarak becerilerini ve sanatsal başarılarını sergilediler (Belli 2010, ss. 130-146).

Urartu kalelerinin inşasında ve diğer mimari projelerde bakır aletler çok önemliydi. Bu aletler, taşın hassas bir şekilde kesilmesine ve şekillendirilmesine olanak tanıyarak etkileyici savunma yapılarının ve binalarının inşasına katkıda bulundu. Urartular, kanallar ve rezervuarlar dâhil olmak üzere gelişmiş su yönetim sistemleri geliştirdiler. Bu hidrolik sistemlerin yapımında ve bakımında bakır aletler kullanılmış olmalıdır. Bakır, sanatsal ve törensel eşyaların yaratılmasında kullanılmıştır. Bunlar arasında tapınakları ve sarayları süsleyen heykeller, kabartmalar ve dekoratif unsurlar vardır. Bakır aynı zamanda dini ve kültürel uygulamalardaki önemini yansıtan adak ve tören kapları gibi ayinle ilgili öğelerin üretiminde de kullanılıyordu. Geliştirilmiş özellikleri nedeniyle bronz (bakır ve kalay alaşımı) daha yaygın olarak kullanılırken, Urartu metalürjisinde bakır önemli bir metal olarak kaldı. Krallığın metalürji uzmanları, çeşitli kullanımlar için bakırın özelliklerini geliştirmek amacıyla bakırı diğer metallerle alaşımlama konusunda yetenekliydi. Bakır eserler ve aletler de dâhil olmak üzere arkeolojik bulgular, Urartu devletinin teknolojik ve kültürel başarılarına ışık tutuyor. Bu eserler tarihçilerin krallığın metalürjik uzmanlık düzeyini ve bölgesel ticaret ve ekonomideki rolünü anlamalarına yardımcı oluyor. Özetle bakır, Urartu toplumunda hayati bir rol oynamış; teknoloji, inşaat, sanat ve günlük yaşamdaki gelişmelere katkıda bulunmuştur. Urartuların bakır kullanımı, metalürjiye yönelik gelişmiş yaklaşımlarını ve uygarlıklarının gelişimini desteklemek için yerel kaynakları kullanma yeteneklerini yansıtmaktadır.

2.3. KİL TABLETLER

Kil tablet, eski çağlarda bilgi yazmak ve kaydetmek için kullanılan düz bir kil parçasıdır. Bu tabletler Anadolu, Mezopotamya, Mısır ve Mezo-Amerika dâhil olmak

üzere çeşitli eski uygarlıklarda yaygındı. Yapılışlarına baktığımızda tabletler için kullanılan kil genellikle nehir kıyılarında veya diğer birikintilerde bulunan ince, şekillendirilebilir bir kil türüdür. Örneğin Mezopotamya'da kil genellikle Dicle ve Fırat nehir vadilerinden elde ediliyordu. Doğru kıvamı elde etmek için kil yoğrulur ve karıştırılır. Bazen kilin daha esnek ve şekillendirilebilir olmasını sağlamak için su eklenir. Bazı durumlarda çatlamayı önlemek için kum veya saman gibi sertleştirici malzemeler eklenebilir. Kil, düz, dikdörtgen veya kare tabletler hâlinde şekillendirilir. Bu elle veya basit aletlerle yapılabilir. Tabletlerin boyutları değişebilir ancak genellikle 5-10 cm kalınlığındadırlar. Uzunluk ve genişlik olarak değişiklik gösterebilirler. Şekillendirildikten sonra tabletin yüzeyi, yazmaya uygun, düz ve düzgün bir yüzey oluşturmak için aletler kullanılarak veya elle düzeltilir. Yazma, kil hâlâ ıslak veya yumuşakken kalem veya sivri uçlu bir alet kullanılarak yapılır. Örneğin Mezopotamya'da çivi yazısı baskıları yapmak için kama şeklinde ucu olan bir kalem kullanılmıştır. Yazı bölgeye ve döneme bağlı olarak çeşitli alfabelerde olabilir. Birçok tablet için, özellikle de geçici kayıtlar için kullanılanlar için, havayla kurutma yeterlidir. Tabletler güneşte veya kuru ortamda kurumaya bırakılır. Daha uzun süre saklanması gereken tabletler fırın veya fırında pişirilir. Bu işlem kili sertleştirerek tableti daha dayanıklı hâle getirir ve nemden kaynaklanan hasarlara karşı daha az duyarlı hâle getirir. Kil tabletler, erken dönem insan iletişiminin ve kayıt tutmanın dikkate değer bir kanıtıdır. Eski uygarlıklara doğrudan bir bağlantı sağlayarak bize onların günlük yaşamlarına, yönetimlerine ve bilgilerine açılan bir pencere sunulmuştur (Black, George, & Postgate, 2000, ss. 334-375)

Urartu kil tabletleri, MÖ 9. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar günümüz Türkiye'sinin doğusu, Ermenistan ve kuzeybatı İran civarında gelişen eski Urartu uygarlığına ait eserlerdir. Urartu kil tabletlerinin çoğu idari nitelikte olup ticareti, vergilendirmeyi ve diğer bürokratik konuları belgelemektedir. Bu kayıtlar Urartu toplumunun ekonomik ve idari yönlerine dair fikir vermektedir (Tan, 2022, ss. 97–119). Bazı tabletlerde Urartu krallarının ve yöneticilerinin başarılarını anan kraliyet fermanları veya yazıtlar bulunmaktadır. Bu metinler genellikle dinî ve törensel içerik içermektedir. Diğer antik kil tabletler gibi Urartu tabletleri de yerel kilden yapılmış, yoğrulmuş, şekillendirilmiş ve düzeltilmiştir. Yazı, ıslak kilin üzerine karakterleri basmak için kalem veya başka sivri uçlu aletler kullanılarak yapılmıştır. Tabletler yazıldıktan sonra güneşte kurumaya bırakılıyor veya sertleşmeleri için fırında pişirilerek daha dayanıklı hâle getirilmiştir.

Toprakkale, Karmir-Blur ve Erebuni (modern Erivan, Ermenistan) gibi arkeolojik alanlarda çok sayıda Urartu tableti bulunmuştur. Kil tabletlerin bulunduğu yerler Tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 7. Kil Tabletlerin Bulunduğu Yerler

Yer	
Van Kalesi	+
Aznavurtepe	
Kef	
Bastam	+
Arin-Berd	
Karmir Blur	+
Toprakkale	+
Armavir Blur	
Ayanis	+
Çavuştepe	+
Y. Anzaf	+
Körzüt	

Bu tabletlere baktığımız da tabletlerde farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklarından en önemlisi mühürlü veyahut mühürsüz olmalarıdır. Mühürlü tabletler yüksek ihtimalle başkentten gönderilen bizzat kralın emriyle yazılan yazılardır. Mühürsüz tabletlere baktığımızda şehir içinde olan yazışmalar ve kayıtlar olarak görmekteyiz. Bunun yanı sıra mühürlü tabletler de satır çizgileri yoktur ve çok özenle yazıldığı görülmektedir. Bununla birlikte mühürsüz tabletlerde özensiz bir yazı ve satır çizgileri bulunmaktadır. Mühürlü ve mühürsüz kil tabletlerin yanı sıra Ayanis kalesinde bulunan kil tablet okul yazıtı olarak adlandırılmıştır. Bunun sebebi kendini tekrarlayan heceler tablette gözükmüştür. Bu da bize yazıyı birilerine öğrettiklerinin göstergesidir. Tabletler, Urartu yönetimi, kültürü, dini ve komşu medeniyetlerle etkileşimleri hakkında değerli bilgiler sunmaktadır. Urartu tabletlerinin durumu değişiklik göstermektedir. Bazıları iyi korunmuş, bazıları ise parçalanmış veya hasar görmüş durumdadır. Bu eserlerin korunması, Urartu tarihi ve kültürüne yönelik devam eden araştırmalar için büyük önem taşımaktadır. Urartu kil tabletleri, Urartu uygarlığının incelenmesi açısından önemlidir ve

eski Yakın Doğu kültürlerini anlamamıza katkıda bulunmaktadır. Bu eski krallığın idari ve törensel uygulamalarına kısa bir bakış sunulmaktadır (Varol, 2017 s. 15-42).

SONUÇ

Urartu yazılı belgeler de kullanılan malzemelerin incelenmesi yapılırken önemli olan bazı soru başlıkları vardır. Bu soru başlıklarının en önemlisi yazıtların neden bu malzemelere yazıldığıdır. Neden bu malzemeler özellikle seçilmiştir. Bu malzemeler üç ana başlık da toplanmış olup sorularımıza şu cevapları bulduğumuzu söyleyebiliriz. Taş yazıtları öncelikle ele alırsak yazıtlarda hangi taşların kullanılacağı seçilirken önemli kısas taşın ulaşım konusunda kolay ulaşabilecek noktalarda olmasıdır. Bakıldığı zaman bazalt taşına erişim kolay olduğundan ve bu taşlar doğu Anadolu bölgesinde bulunmasından dolayı Urartu da sıkça kullanılmıştır ve yazıtlar için işlevsel olmasında dolayı da Urartu da yazılar bu taşlar üzerine yazılmıştır.

Bazalt'ın direnç değeri 11000-3500 kg/cm^2 arasında farklılık gösterir. Hazırlamış olduğumuz taşların direnç değeri tablomuzda da görüldüğü üzere bazalt taşı çok sağlam kayaç sınıfına girmektedir. Yazıların bu taşlar üzerine yazılırken amaç taşın kırılmamasıdır çünkü Urartular sağlam taşlar kullanarak gelecek nesillere bu taşları aktarmak istemiştir. Gelecek nesillere bunları bırakmak istemesini çok net şekilde yazıtlar da gördüğümüz ifadeler belirtmektedir.

Direnç değerinin yüksek olmasının yanı sıra paslanma, donma, su emme ve sürtünmeye de dayanıklıdır. Sürtünmeye karşı dayanıklı olması bizlere bir diğer önemini açıkça göstermektedir. Bunun önemi şu anlama gelmektedir. Rüzgâr tarafından taşların aşındırmaya karşı dayanıklı olması olayıdır. Rüzgâr aşındırması şu şekilde yaşanmaktadır. Günlük sıcaklık farklarının fazla olduğu bölgelerde taşlarda fiziksel çözülmeler yaşanır. Bu çözülmeler sonucu ufak kırıntılar meydana gelir. Bu ufak kırıntılar rüzgâr aracılığı ile ince kumları havaya kaldırır ve taşlara çarparak aşındırma işlemi meydana gelir. Bizim için önemli nokta günlük sıcaklık farkını ele almaktır. Günlük sıcaklık farkları nemin az bulunduğu bölgelerde fazla olmaktadır. Bunun nedeni nem sıcağı gündüz hapseder ve gece güneşin kaybolması ile bu havada ki nem içinde hapsettiği sıcak ile farkı aza indirir ama nemin olmadığı bölgede böylelikle fark artmaktadır. Urartu devletinin bulunduğu bölge itibarıyla nem oranı az olduğundan günlük sıcaklık farkları da fazla olmaktadır. Bu nedenle aşındırmaya karşı dirençli taşların seçilmesi önem arz etmektedir. Bazaltın aşınma dayanımı 18.1 cm^2'dır. Bazaltın da aşınmaya karşı dirençli bir yapıya sahip olması yazıtların bu taşlara yazılmasında

önemli bir rol teşkil etmektedir. Fotoğraf 76'de görüldüğü üzere bir taşın rüzgâr ile aşınarak ne kadar yıpranabileceğinin örneğini açıkça görmekteyiz. Taşların fiziksel özelliklerinde ki değişimin bir diğer nedeni ise su emme durumlarıdır. Taşların ne kadar su emme değeri yüksek olursa bozulmada o kadar fazla olmaktadır. Bazalt taşı incelendiğinde bazaltın su emme içeriği düşük derecedir. Bazaltın su emme durumu %6.54'dir. Bunun yanı sıra bazaltın Urartu da kullanılma sebeplerinden bir tanesi ise ezilme dayanımıdır. Bazalt taşı ezilme dayanımı 163 kg/cm^2 dir. Günümüz de bununla ilgili yapılan araştırmalar bazaltın temel ve alt temel malzemesi olarak kullanıma uygun olduğunu açıkça bize göstermektedir. Bu sebeple böyle dayanıklı bir kayaç türünün Urartular tarafından kullanılması şaşırtıcı bir şey değildir.

Bir diğer kayaç türümüz kireçtaşıdır. Öncelikle işlenmesi açısından basit bir taştır. Bu işlenmesinin basitliği ile Urartular için önemli bir yer oluşturmaktadır. Kireçtaşının üstünde ve ince detaylar çalışılması kolaydır. Bir diğer özelliği ise bloklar hâlinde kolay kesilmesidir. Bunun yanı sıra uzun ömürlü olması ve doğal dış etkilere dayanıklılığı iyidir. Kireçtaşından dış bir örtüye sahiptir. Asit çözeltilerine karşı reaktif durumda olduğu için asit yağmurlarından etkilenebilir. Büyük ihtimalle Urartular bunu bilmemesinden kaynaklı taşları kullanım ihtiyacı duymuşlardır. Bazaltın en önemli özelliği dayanıklı olmasıyken kireçtaşının da en önemli özelliği Urartular için işlenmesinin kolay olmasıdır. Bunların yanı sıra kireçtaşının Urartular için önemli olmasının bir diğer nedeni ise kolayca bulunabilmesidir. Urartu'da ki kireçtaşı ocakları ile ne kadar fazla bulunduğunu açıkça görmekteyiz. Bu ocaklar Beyaztaş tepe, Köroğlu tepesi, Zivistan, Harapköy tepe, Alniunu'dur.

Urartu yazıtlarına baktığımız da yazıtların taş türlerinden biri de kumtaşıdır. Urartu yazıtlarında kumtaşı neden kullanılmıştır. Bu soruya cevap bulmak için birkaç sebep kolayca bulabiliriz. Bu sebeplerin başlıca unsuru kumtaşının kolay işlenmesidir. Kolay işlenmesinden dolayı ustaların tercihi olmuştur. Sadece yazıtlar üzerinde değil kurban sunakları gibi başka unsurlarda da kullanılmıştır. Urartu'da birden fazla kumtaşı ocağı görmekteyiz. Yoncatepe kumtaşı ocağı, Pagazik kumtaşı ocağı, Zımzım kumtaşı ocağı ve Kurubaş gediği kumtaşı ocağı bunlar Urartu devletinde ki kumtaşı ocaklarıdır. Kumtaşının kolay çıkarılması da kullanılmasında büyük etken sahibidir. Burada tezat olan tek şey bu taşın hava koşullarına karşı dayanıksız olmasıdır neden yazıtlarda bu taş çeşidi seçilmiştir bunun cevabı kolaylıkla çözülemeyecektir.

Andezit taşına baktığımız da andezit taşı sert ve dayanıklı olması aynı zaman da gözeneksiz bir yapıya sahip olması Urartu taş ustaları için güzel bir tercihtir. Tek sorun kısmı taşın kolay işlenememesidir. Bunun zorluğunun üstesinden taş ustaları iyi bir şekilde gelmiştir. Bu sebeple o dönem ile ilgili olan andezit olan yazıtlar günümüze düzgün bir şekilde ulaşmıştır çünkü taşın hava koşullarına dayanaklılığı fazladır. Urartu devletinde bulunan bazı dağlar Nemrut, Aladağ, Süphan ve Tendürek dağlarının püskürttüğü lavlar sonucunda oluşmuştur. Bu sebeple Urartu devletinde sıklıkla görmekteyiz. Sadece yazıtlar da değil aynı zamanda kale mimarisinde de önemli bir rol oynamaktadır. Bu taşın o dönemde değerli olmasını nereden anlıyoruz sorusuna cevap ararsak eğer andezit taşının bulunduğu noktalardan uzak kalelerin yapımlarına götürülmeleri bu taşa Urartu da ne kadar değer verildiğinin göstergesidir. Kullanılmasının bir diğer nedeni ise göze hitap etmesidir. Çünkü andezit taşı renk itibarıyla cam gibi görünüp siyah renkte bulunması göze çok güzel bir şekilde hitap etmiştir.

Urartu yazıtlarında kullanılan bir diğer taşımız kalker taşıdır. Urartu da birçok kalker ocağı bulunmaktadır. Bu ocaklar başlıca Köroğlu tepesi, Zivistan, Beyaztaş tepe, Harapköy tepe ve Alniunu ocaklarıdır. Urartu ustalarının bu taşı çok kullanmasının sebebi ise doğada fazla bulunmasıdır. Bu taş aslında az dayanıklı olmasına rağmen diğer tortul kayaçlara göre sağlamdır. Hem kolay işlenir hem de yeterli derece de dayanıklıdır.

Bir diğer yazıt olarak kullanılan kayaç ise Ana kayadır. Urartu taş ustalarının yazıları bu kayaların üstüne yazmasının sebebi hem gösterişli büyük bir kaya olmasından hem de kalıcılığına güven duymalarından dolayıdır. Ana kaya yazıtları genelde bir dağlık tepeliğin üstünde bulunması aslında heybetli durmasından kaynaklıdır. Diğer yazıtlara oranla bu Ana kaya yazıtları biraz daha fazla önem sahibidir çünkü bu yazıtların bulunduğu yerde Urartu halkının kutsal alanları da bulunmaktadır. Kayaçların sınıfsal ayrımları yapılarak incelendiğinde bu sonuçlara ulaşmaktayız.

Kayaçların yanı sıra metal yazıt örneklerine baktığımızda ulaştığımız sonuçlar ise şu şekildedir. Urartular metal üzerinde bazı hiyeroglif yazılar işlemiştir. Bu yazılar Urartu devletinde dayanıklılık ve saygınlık ürünü olduğunu düşünmekteyiz. Bu çıkarımı yapmamızın bazı özel sebepleri bulunmaktadır. Öncelikle bronz yazıtlara bakalım. Urartu kemerlerine kısaca göz attığımız da kemerler üstünde işlenen figürler askerî ve dini nitelikli olup bu kemerleri kullanan kişilerin sosyal statü bakımından üst kademe de

olduklarını görüyoruz. Özellikle bronz kemer üretiminin fazlaca olduğu ve bu kemerlerin hem kadınlar hem erkekler için farklı üretildiği görülmüştür. Bu kemerler kadınlarda ince erkeklerde kalın olduğu gözlemlenmiştir. Kadın ve erkeklere ayrı şekilde üretimin olması soylu kadınların toplumda yerlerinin açıkça üst noktalarda olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra toplumun kılık kıyafet giyim tarzı olarak bu konuda kendilerine önem verdikleri varsaymaktayız. Kemerlerin yapıldığı malzemeye bakıldığında bronz metalinden üretilmiştir. Bronz tercih edilmesinin birçok ana unsuru bulunmaktadır. Bronz alaşımı kolay şekilde korozyona uğramamaktadır. Bu sebepledir ki giyim malzemesi olan kemerler bu alaşımdan üretilmiştir. Bunun yanı sıra bronz sert bir alaşım olduğundan kaynaklı kırılma olasılığı da düşüktür. Bu dayanıklılık, onları önemli bilgi ve beyanların uzun süre korunmasına uygun hâle getirmiştir.

Bronz alaşımının yanı sıra demir madenine baktığımız da bazı özellikleri ile demirinde bronz gibi sert bir maden olması, hava koşulları ve kırılmaya karşı dirençli olduğundan mütevellit Urartu ustaları tarafından tercih edilen bir maden olmuştur.

KAYNAKLAR

Barnett, R. D. (1982). Urartu. In *Cambridge Ancient History* (Vol. III/1). Cambridge University Press.

Belli, O. (1982). Urartular. In *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* (Vol. I). Görsel Yayınlar.

Belli, O. (1985). Doğu Anadolu Bölgesi'nde antik demir metalürjisinin araştırılması. In *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara.

Belli, O. (1998). Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları, İstanbul.

Belli, O. (2000a). Eski Çağ Dünyası'nın en büyük madenci krallığı: Urartu. In *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (s. 316). Ankara.

Belli, O. (2000b). Urartu Devleti döneminde Van Bölgesi'nde işletilen taş ocakları ve atölyeleri. In O. Belli (Ed.), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932–1999)* (ss. 415–422). Ankara.

Belli, O. (2004). 2002 yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu baraj, gölet ve sulama kanallarının araştırılması. In *XXI. Araştırma Sonuçları Toplantısı I* (ss. 335–344). Ankara.

Belli, O. (2010). *Urartu takıları*. Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları.

Benedict, W. C. (1960). Urartian and Hurrians. *Journal of the American Oriental Society*, 80, 100–104.

Bilgi, Ö. Özbal, H. & Yalçın, Ü. (2004). Bakır-tunç döküm sanatı. In *Anadolu: Dökümün Beşiği*. İstanbul.

Black, J. A. , George, A. R. & Postgate, N. (2000). A concise dictionary of Akkadian.

Çavuşoğlu, R.-Salvini, M. (2003). "The Urartian Rock Inscription of Damla Köy", Studi Micenei ed Egeo- Anatolici, XLV/2, Roma, ss.:185-190.

Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu tarihi*. İzmir.

Çilingiroğlu, A. (1997a). *Urartu Devleti tarihi ve sanatı*. İzmir.

Çilingiroğlu, A. (1997b). *Urartu Krallığı tarihi ve sanatı*. Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını.

Çilingiroğlu, A. (1998). Urartu'da tapınma ve tapınma yerleri. In *Karatepe'deki Işık / Light on Top of the Black Hill: Studies Presented to Halet Çambel* (ss. 229–239).

Çilingiroğlu, A. (2006). Ayanis Urartu tapınağı mülkleri. In *Anadolu Arkeolojisine Katkılar: 65. Yaşında Abdullah Yaylayı'ya Sunulan Yazılar* (ss. 75–79).

Diakonoff, I. M. (1989). “On Some New Trends in Urartian Philology and Some New Urartian Texts”, Archäologische Mitteilungen aus Iran 22, 93.

Dinçol, A. B. (2003). Urartu dili ve yazısı. *Toplumsal Tarih Dergisi*, (45–46). İstanbul.

Dinçol, A.-Belkıs, D. (1992). “Die urartäische Inschrift aus Hanak (Kars)”, Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp, Anadolu Medeniyetlerini Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, vol-1, Ankara, s.: 109-117.

Erginsoy, Ü. (1978). *İslam maden sanatının gelişmesi*. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Eroğlu, A. A. & Tizgili, B. (2022). Coğrafyasının kültüre etkisi: Urartu Devleti örneği. *Aksaray Üniversitesi Genç Kalemler Dergisi*, (9), 23–27.

Erzen, A. (1986). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara.

Frey, P. A. & Reed, G. H. (2012). "The Ubiquity of Iron". *ACS Chemical Biology*

Grayson, A. K. (1972). *Assyrian royal inscriptions I*. Otto Harrassowitz.

Grayson, A. K. (1976). *Assyrian royal inscriptions II*. Otto Harrassowitz.

Grayson, A. K. (1991). *Assyrian rulers of the early first millennium B.C. I (1114–859)*. University of Toronto Press.

Hummel, R. (1998). *Understanding materials science: History, properties, applications*. Springer Science & Business Media.

Karahan, D. S. (2018). Dünyada ve Türkiye’de doğal taşlar. *Fizibilite Etütleri Daire Başkanlığı*, 2–26.

Köroğlu, K. (2011). “ Urartu: Krallık ve Aşiretler” Urartu Doğu’da Değişim, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss. 12–51.

Luckenbill, D. D. (1926). *Ancient records of Assyria and Babylonia I*. The University of Chicago Press.

Melikišvili, G. A. (1960). *Urartskie klinobraznye nadpisi*. Moskva: Vestnik Drevnej Istorii.

Milland, A. (1994). *The eponyms of the Assyrian Empire*. Vammalan Kirjapaino Oy.

Parpola, R. D. (1970). *Neo-Assyrian toponyms*. Butzon-Bercker Kevelaer.

Payne, M. R. (2006). *Urartu çivi yazılı belgeler kataloğu*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Piotrovski, B. B. (1966). Urartu dini. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*.

Piotrovski, B. B. (1969). *Urartu*. Barrie-Rockliff.

Postgate, J. N. (1992). The land of Assur and the yoke of Assur. *World Archaeology*, 23, 247–263.

Salvini, M. (1967). *Nairi e Ur(u)atri: Contributo alla storia della formazione del regno di Urartu*. Edizioni Dell'Ateneo.

Salvini, M. (1973). "Urartäisches epigraphisches Material aus Van und Umgebung", Belleten 37, Roma, s.: 279-287.

Salvini, M. (2006). *Urartu tarihi ve kültürü* (B. Aksoy, Çev.). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Salvini, M. (2008). *Corpus dei testi urartei*. Roma: CNR.

Sandalgian, J. (1900). Les inscriptions cuneiforms Urartiques: transcrites avec une triple traduction interlinéaire en Arménien classique, en Latin et en Français, suivies d'un glossaire et d'une grammaire, Venedik.

Saraçoğlu, H. Doğu Anadolu Bölgesi, Öğretmen Kitapları Serisi, İstanbul, 1989.

Sevin, V. (2003a). *Anadolu arkeolojisi*. İstanbul.

Sevin, V. (2003b). Eski Anadolu ve Trakya: Başlangıcından Pers egemenliğine kadar. In *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*. İletişim Yayınları.

Sevin, V. (2005). Urartu sanatı. In N. Karul (Ed.), *Arkeo Atlas 4: Doğu'nun Demir Çağı – Kralların Coğrafyası* (ss. 64–88). Doğan Burda Dergi Yayıncılık.

Sümer, O, (1961-1962). "Urartu Pişmiş Toprak Eserleri Hakkında", Anatolia, Ankara.

Tan, A. (2022) Urartu Bürokrasisi'ne Dair Notlar ve İdari Açıdan Krali Kentlerin Konumu. Colloquium Anatolicum, 97–119.

Tarhan, M. T. (1969). İskitlerin dini inanç ve adetleri. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 145–170.

Tarhan, M. T. (1972). *Eski Çağ'da Kimmerler problemi* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Tarhan, M. T. (1986). Urartu Devleti'nin yapısal karakteri. In *IX. Türk Tarih Kongresi* (ss. 285–301). Ankara.

Tarhan, M. T. (2002). Ön Asya dünyasında ilk Türkler: Kimmerler ve İskitler. In *Türkler Ansiklopedisi* (ss. 597–610). Ankara.

Topaloğlu, Y. (2009). *Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu'nun tarihi mirası (kalıntıları) ve arkeolojik verileri* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Van Loon, N. (1966). *Urartian art*. Nederland's Historisch -Archäologisch Institut.

Varol, O. (2017). URARTIAN LANGUAGE AND WRITING: PROPOSAL TO GENERATE AN URARTIAN-TURKISH CORPUS. The Journal of International Civilization Studies Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi, vol.2, no.2, 122-142.

Wilhelm, G. (2004). Urartian. In R. D. Woodard (Ed.), *The Cambridge encyclopedia of the world's ancient languages* (ss. 119–137). Cambridge University Press.

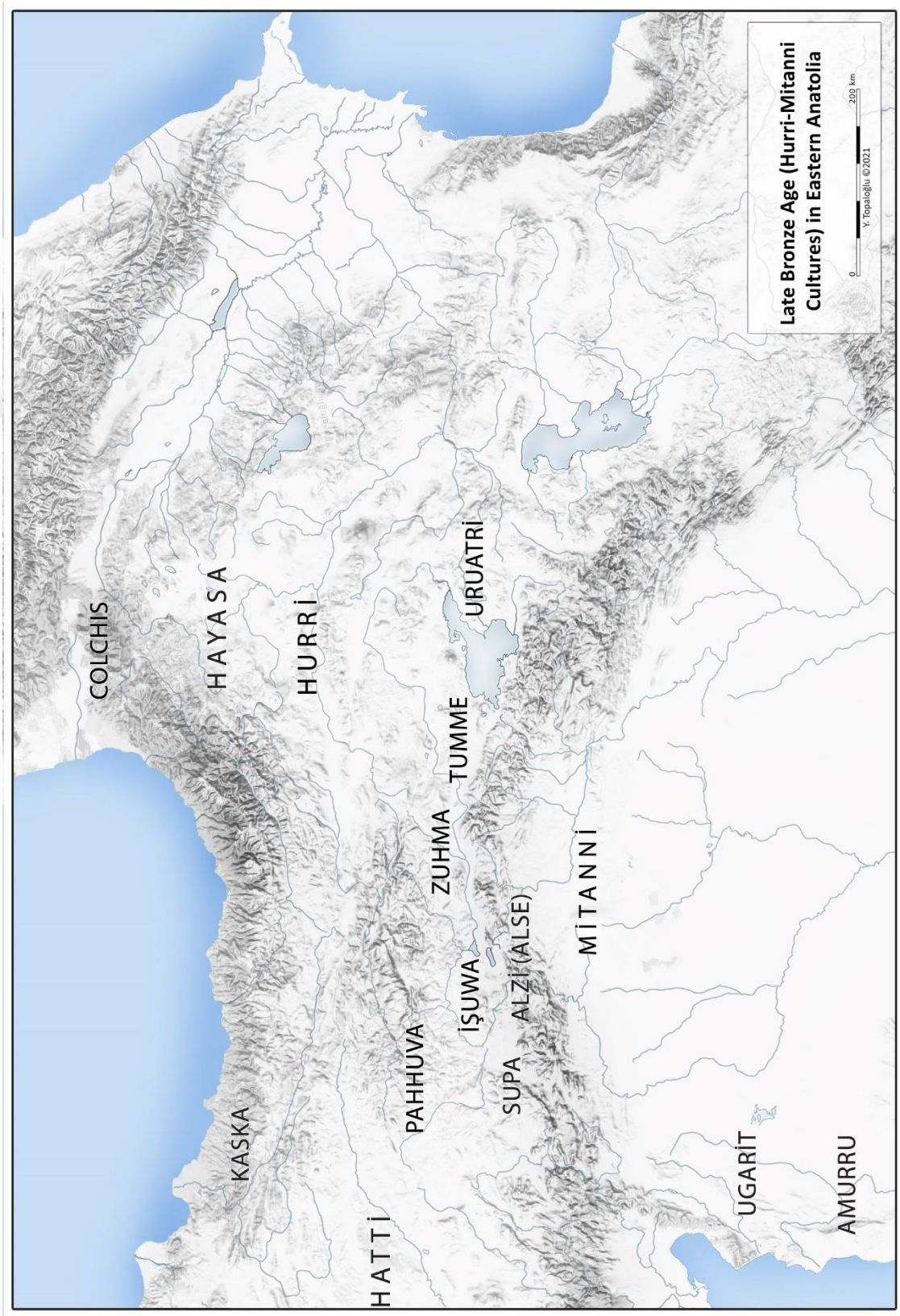
Wilkinson, B., McElroy, B., Kesler, S., Peters, S., & Rothman, E. (2008). Global geologic maps are tectonic speedometers: Rates of rock cling from area-age frequencies. *Geological Society of America Bulletin*, 121, 760–779.

Wiseman, D. J. (1968). The Tell al Rimah tablets, 1966. *Iraq*, 30, 175–205.

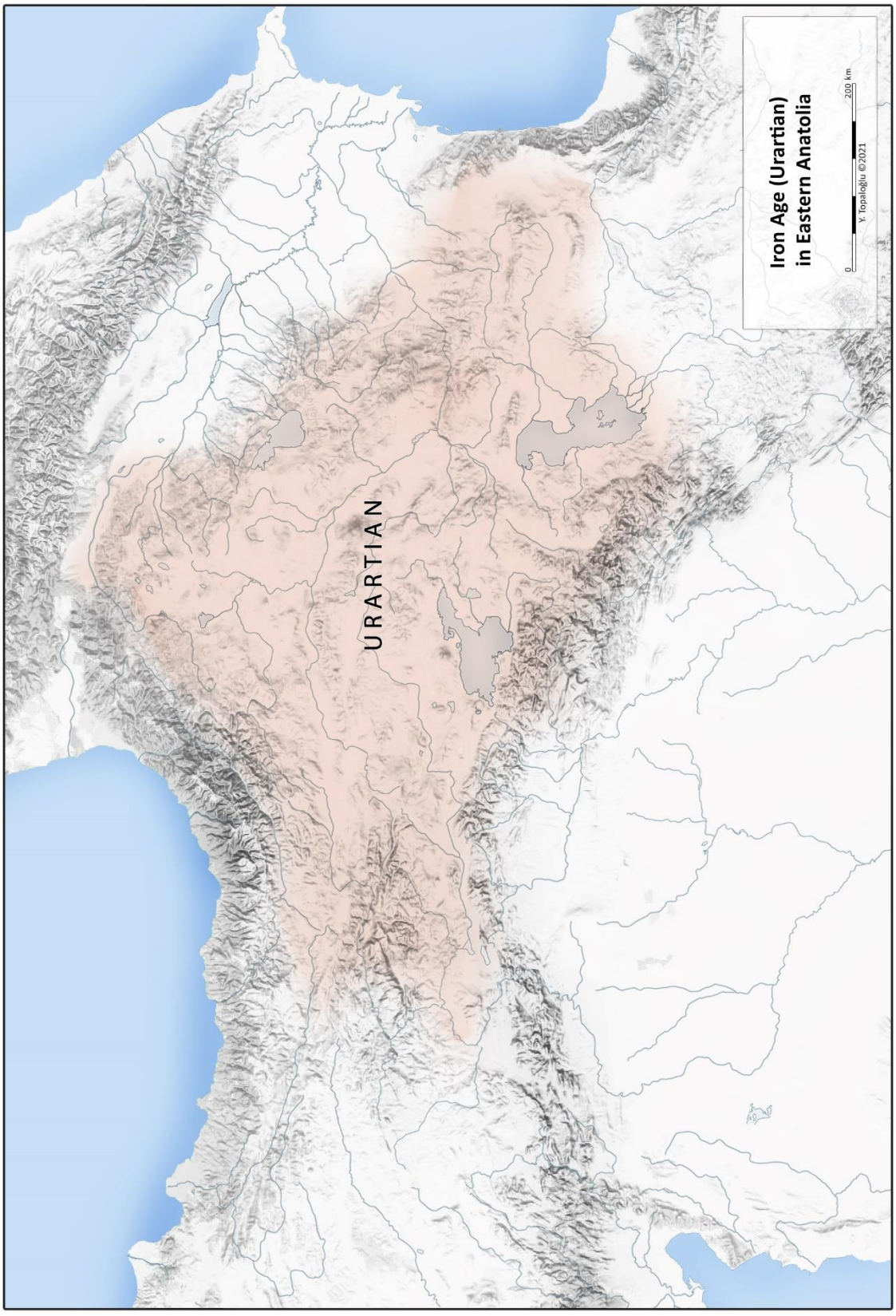
Yıldız, N. (2014). Eskiçağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Zimansky, P. E. (1985). Ecology and Empire, Chicago.

EKLER

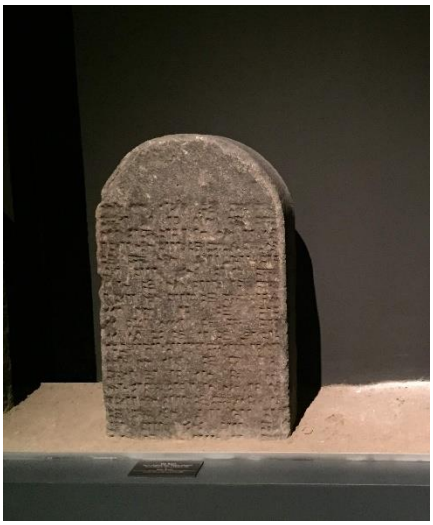
Harita 1. Geç Demir Çağı'nda Doğu Anadolu (Topaloğlu, 2021)

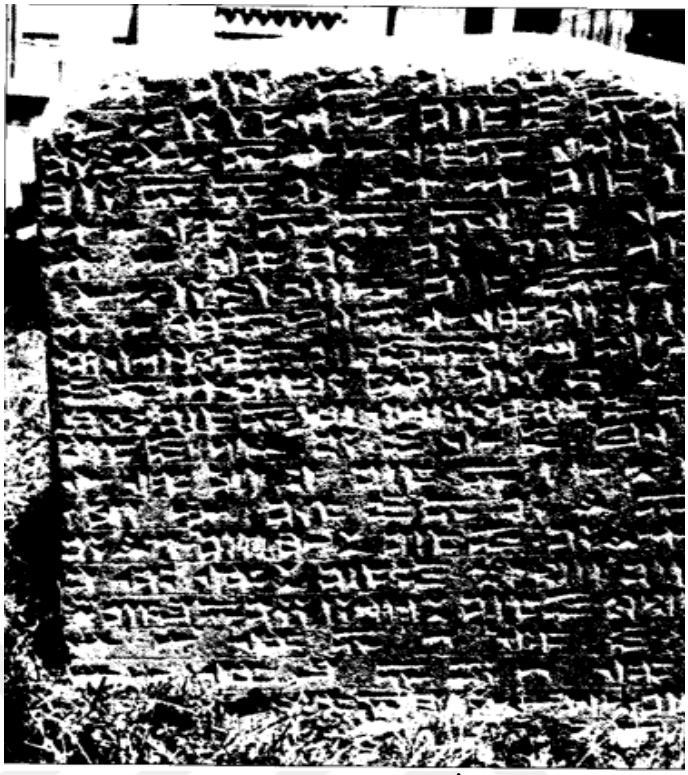
Harita 2. Urartu Yayım Haritası (Topaloğlu, 2021)

Ek. 1. Surp Pagos yazıtı, Ön Yüzü, Van Müzesi

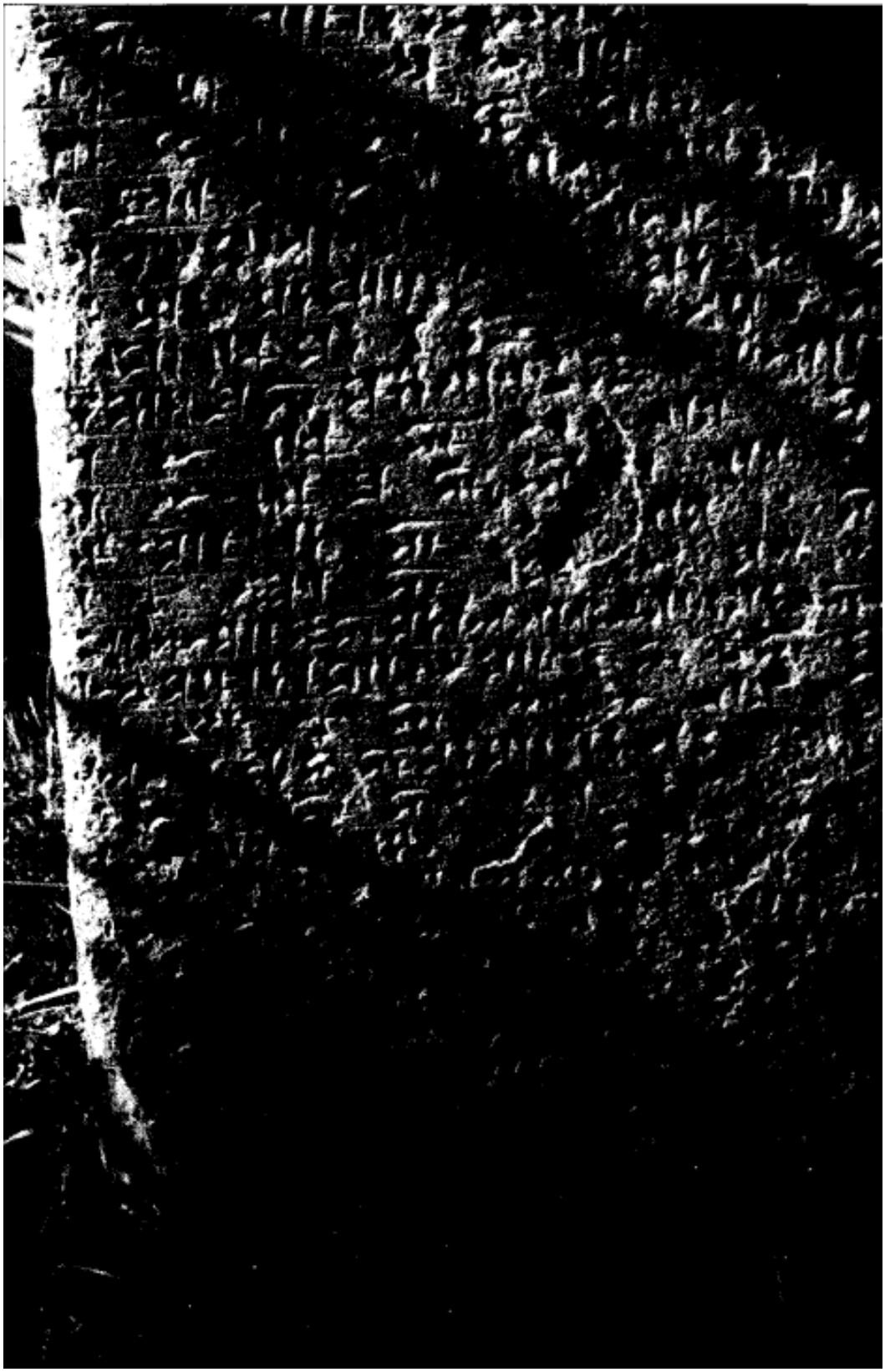
Ek. 2. Karahan, Van Müzesi

Ek. 3. Karahan, Orta Parçası, Van Müzesi Alt Parçası, İstanbul Arkeoloji Müzesi, M. Payne

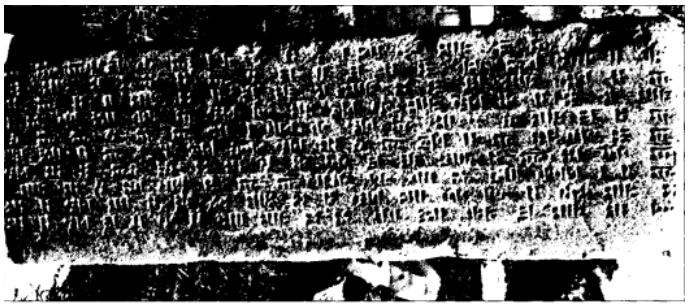
Ek. 4. Karahan, Van Müzesi, M. Payne

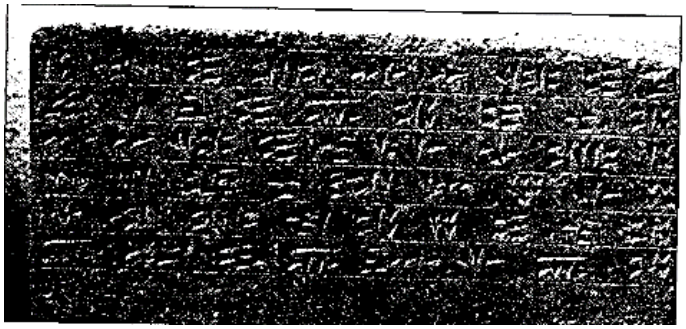
Ek. 5. Karahan, Van Müzesi, M. Payne

Ek. 6. Eski Van Şehri, Surp Pagos Kilisesi, Van Müzesi

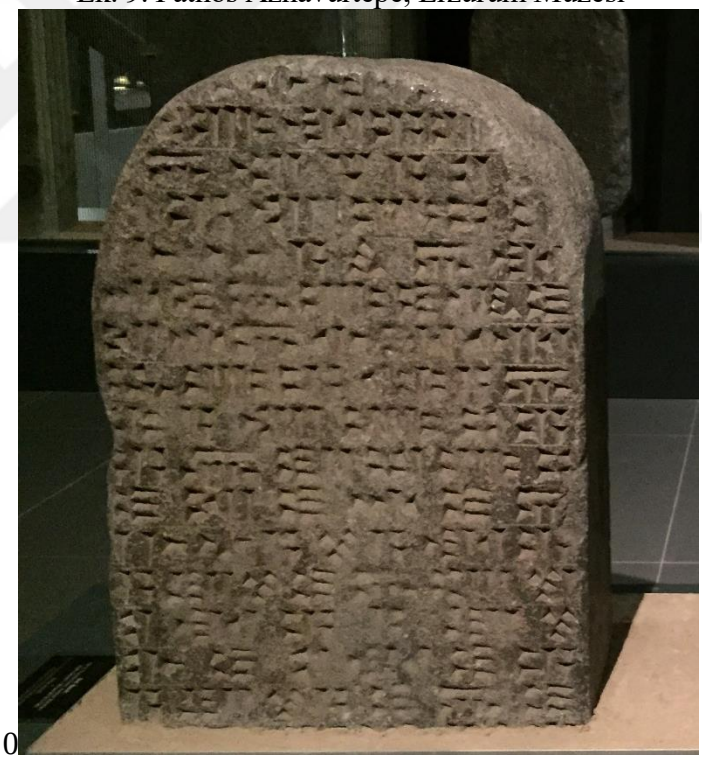
Ek. 7. Eski Van Şehri, Surp Pagos Kilisesi Van Müzesi (Ön Yüzü), N. Başgelen, M. Payne

Ek. 8. Uluşar Körzüt Kalesi, Van Müzesi S. Taşkın, M. Payne

Ek. 9. Patnos Aznavurtepe, Erzurum Müzesi

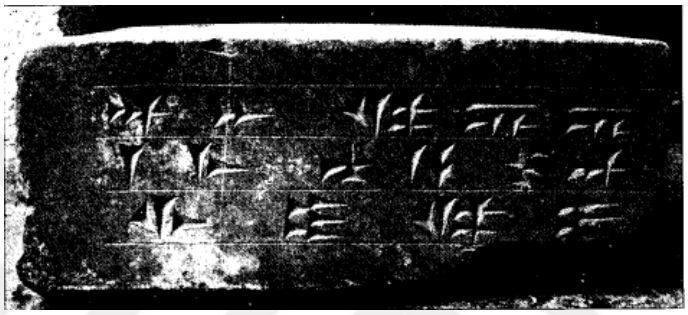

0

Ek. 10. Karahan, Van Müzesi

Ek. 11. Patnos Ziyarettepe, Van Müzesi, M. Payne

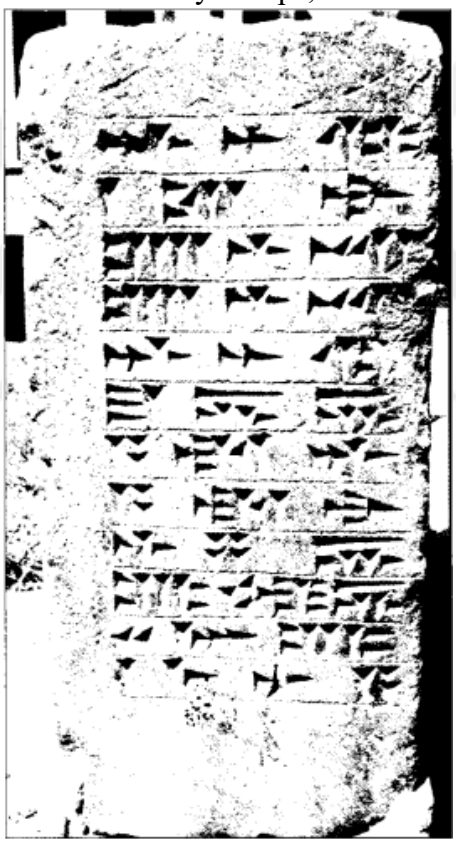
Ek. 12. Kevenli, Van Müzesi, N. Başgelen, M. Payne

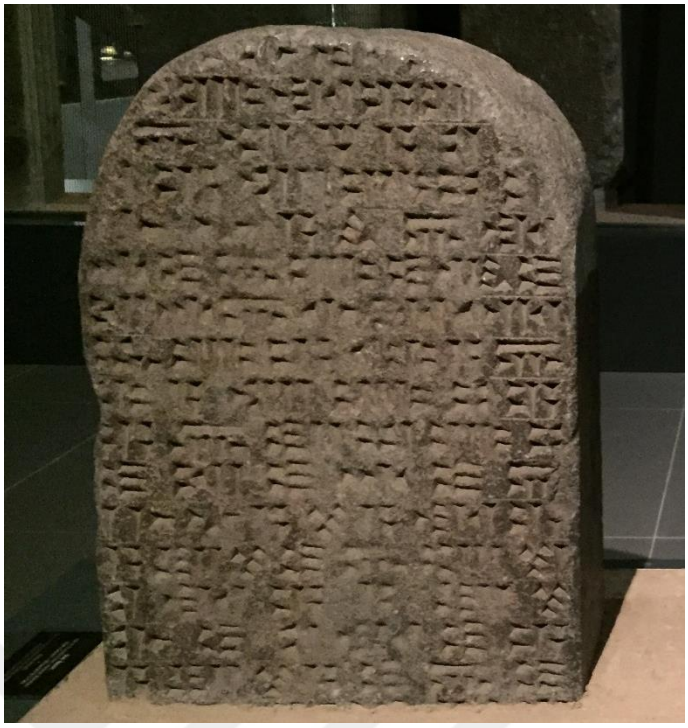
Ek. 13. Patnos Ziyarettepe, Van Müzesi, S. Taşkın, M. Payne

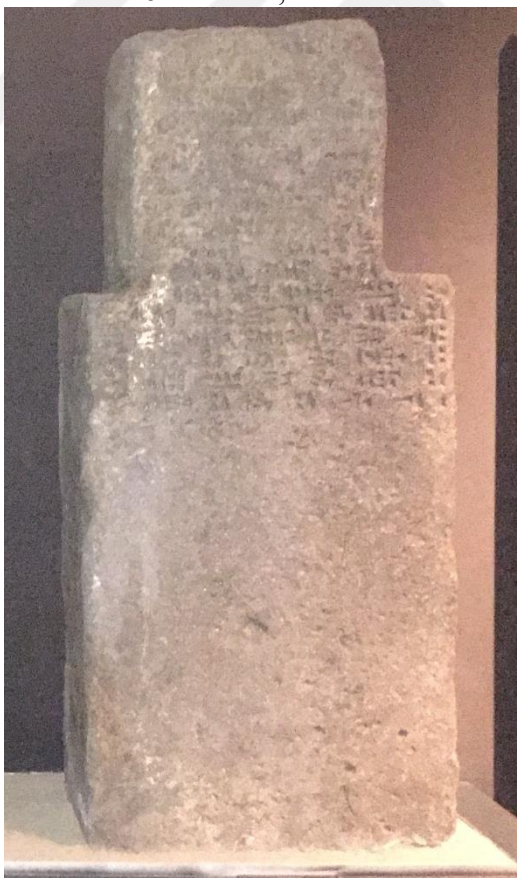
Ek. 14. Patnos Ziyarettepe, Van Müzesi

Ek. 15. Sarmaç, Van Müzesi, M. Payne

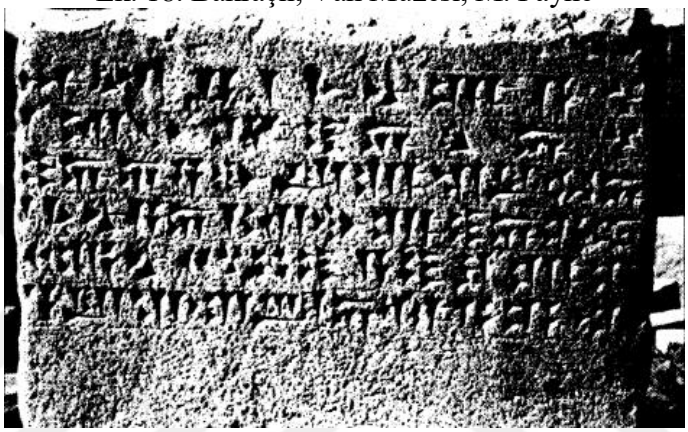
Ek. 16. Karahan, Van Müzesi

Ek. 17. Karahan, Van Müzesi

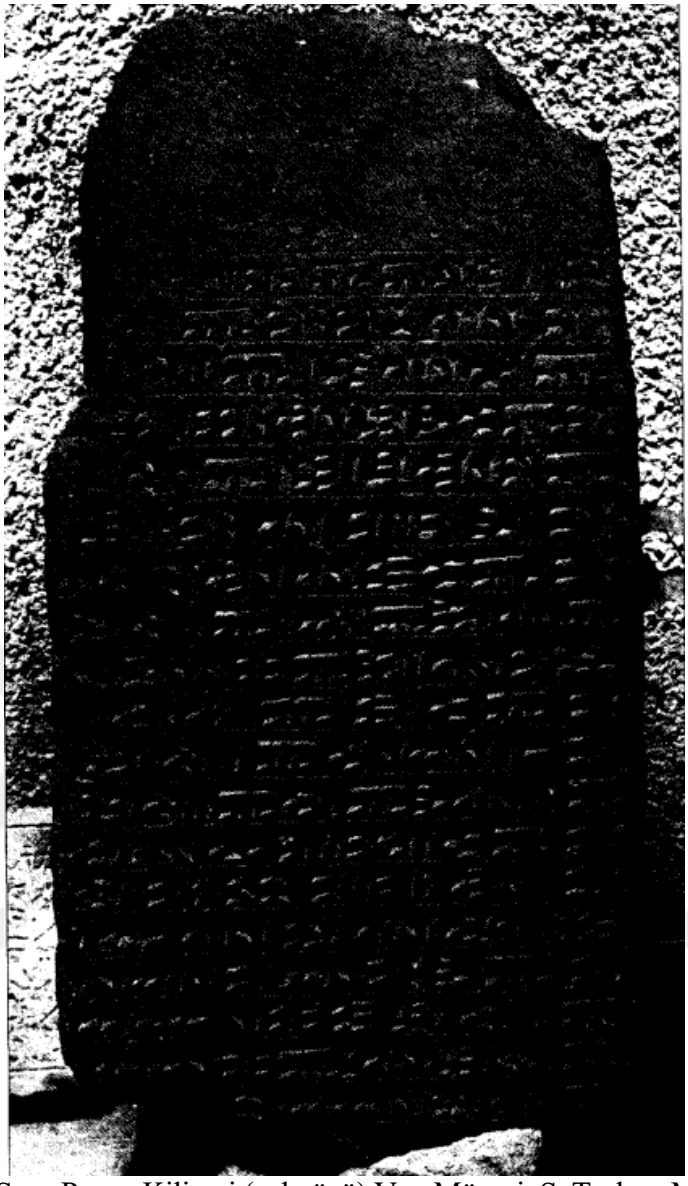
Ek. 18. Bakraçlı, Van Müzesi, M. Payne

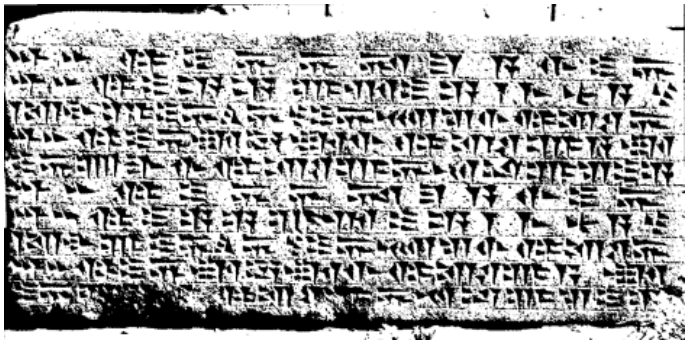
Ek. 19. Bakraçlı, Van Müzesi, M. Payne

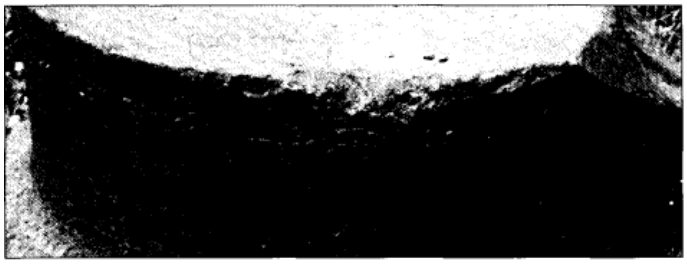
Ek. 20. Surp Pagos Kilisesi (Önyüzü) Van Müzesi, S. Taşkın, M. Payne

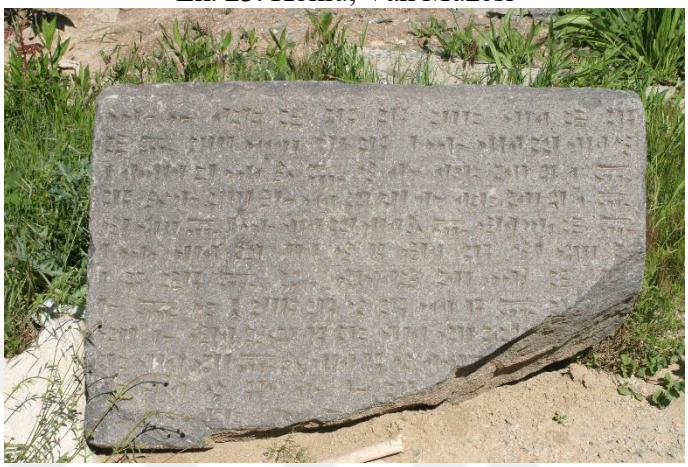
Ek. 21. Surp Pagos Kilisesi (sol yüzü) Van Müzesi, S. Taşkın, M. Payne

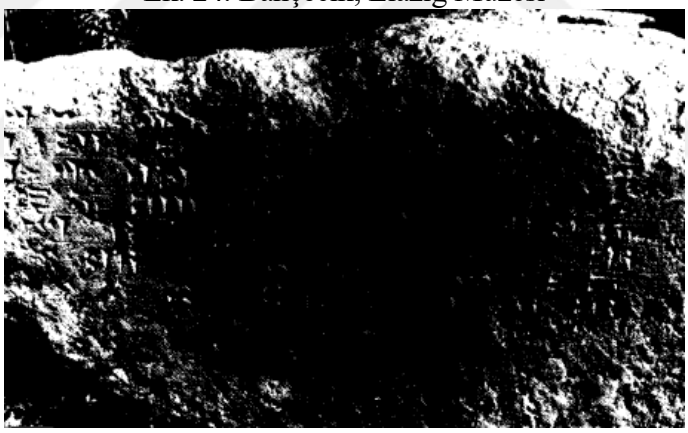
Ek. 22. Sarmaç, Van Müzesi, S. Taşkın

Ek. 23. Köklü, Van Müzesi

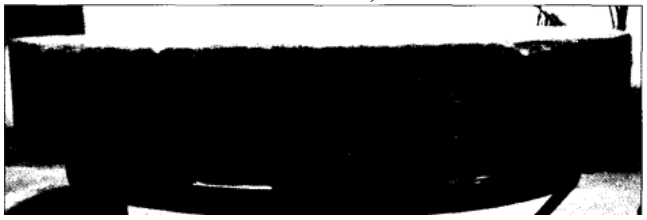
Ek. 24. Bahçecik, Elazığ Müzesi

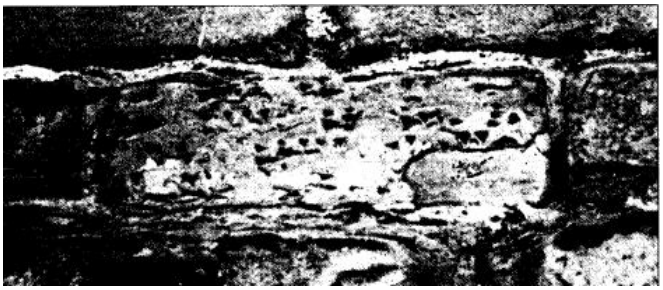
Ek. 25. Aşağı Anzaf, Van Müzesi, D. Brenner, M. Payne

Ek. 26. Kadembastı, D. Brenner

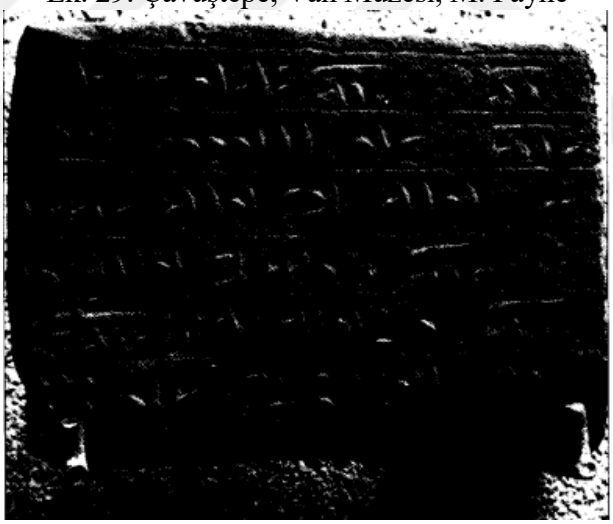
Ek. 27. Aşağı Anzaf, Van Müzesi, M. Payne

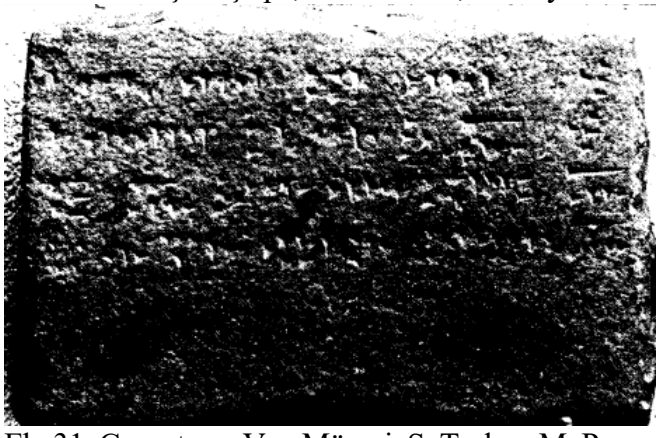
Ek. 28. Van Kalesi, M. Kalaycıoğlu, M. Payne

Ek. 29. Çavuştepe, Van Müzesi, M. Payne

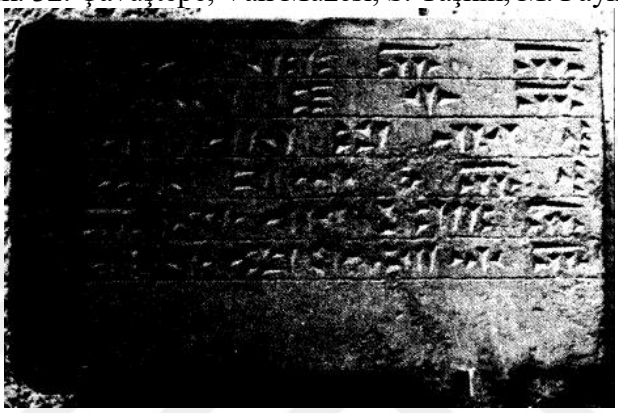
Ek. 30. Çavuştepe, Van Müzesi, M. Payne

Ek. 31. Çavuştepe, Van Müzesi, S. Taşkın, M. Payne

Ek. 32. Çavuştepe, Van Müzesi, S. Taşkın, M. Payne

Ek. 33. Çavuştepe, Van Müzesi, M. Payne

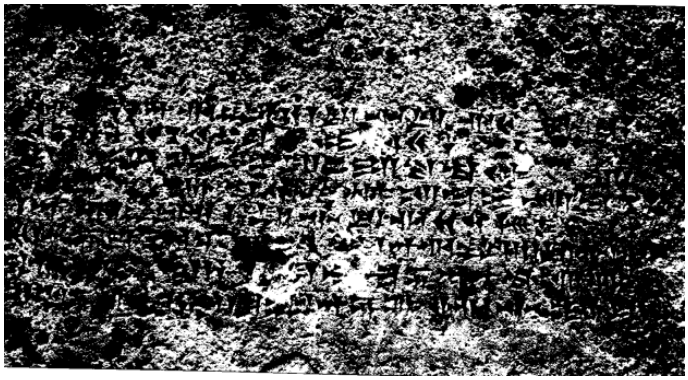
Ek. 34. Beşçatak, Van Müzesi, M. Payne

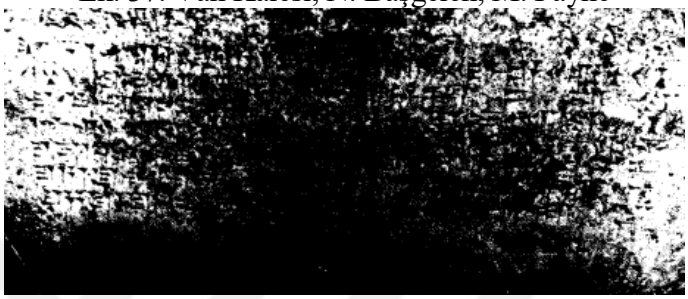
Ek. 35. Van Kalesi, N. Başgelen, M. Payne

Ek. 36. Van Kalesi, M. Kalaycıoğlu, M. Payne

Ek. 37. Van Kalesi, N. Başgelen, M. Payne

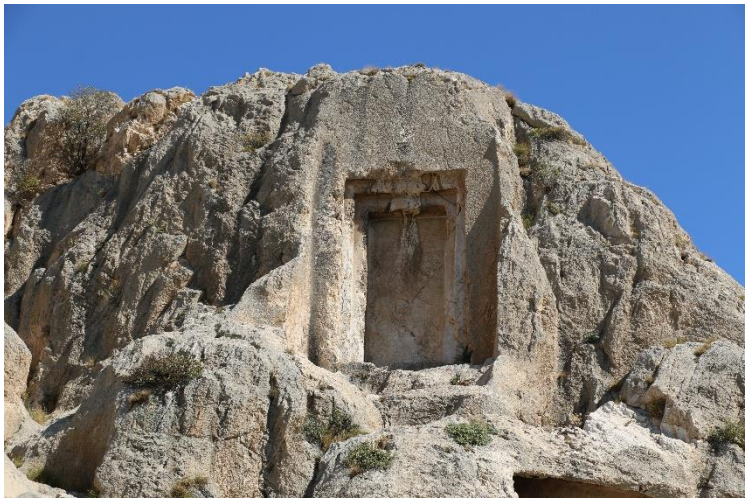
Ek. 38. Van Kalesi, D. Bremner, M. Payne

Ek. 39. Yukarı Anzaf, Van Müzesi, M. Payne

Ek. 40. Doğu Hendeği Kaya Yazıtı (Van Kalesi Tepesi)

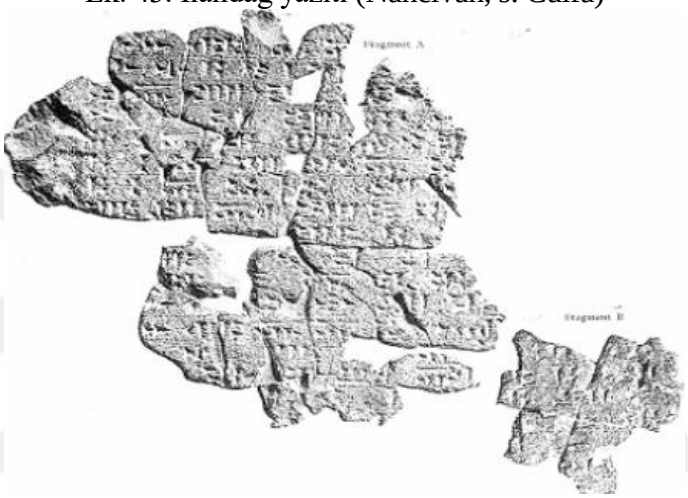
Ek. 41. Meher Kapı yazıtı (Zımzım Dağı Batı Eteği)

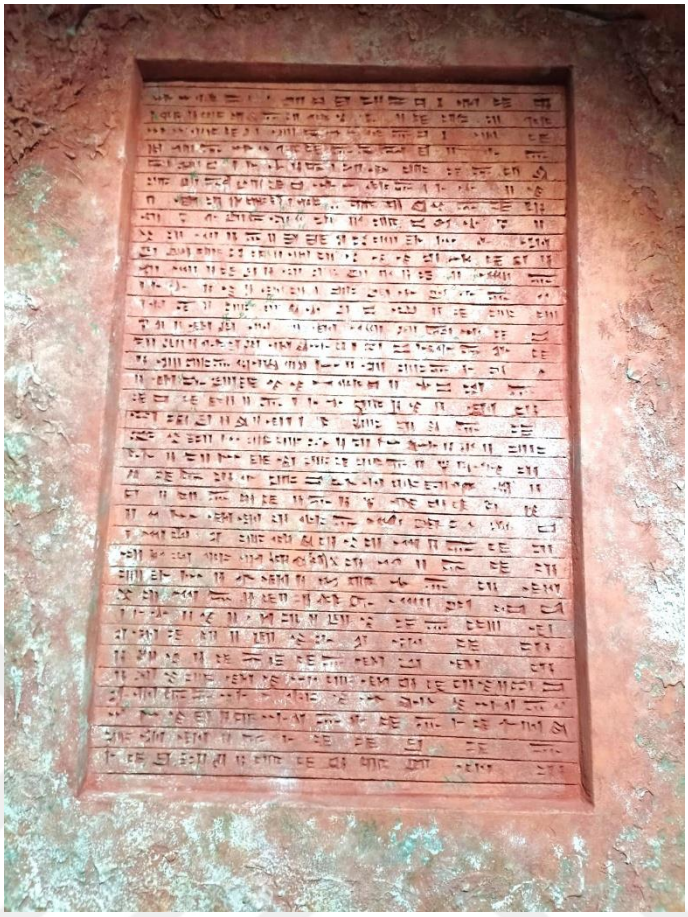
Ek. 42. Yeşilalıç yazıtı (Van, s. Özalp İlçesi)

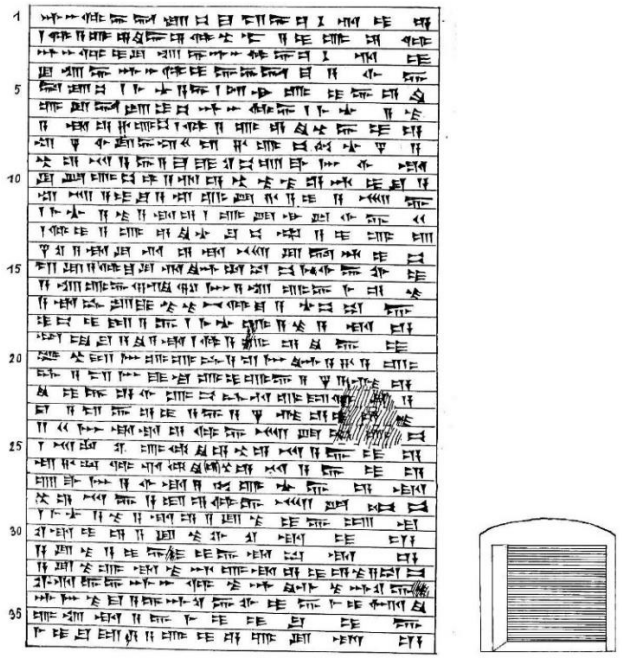
Ek. 43. İlandağ yazıtı (Nahcivan, s. Culfa)

Ek. 44. Taştepe yazıtı (British Museum)

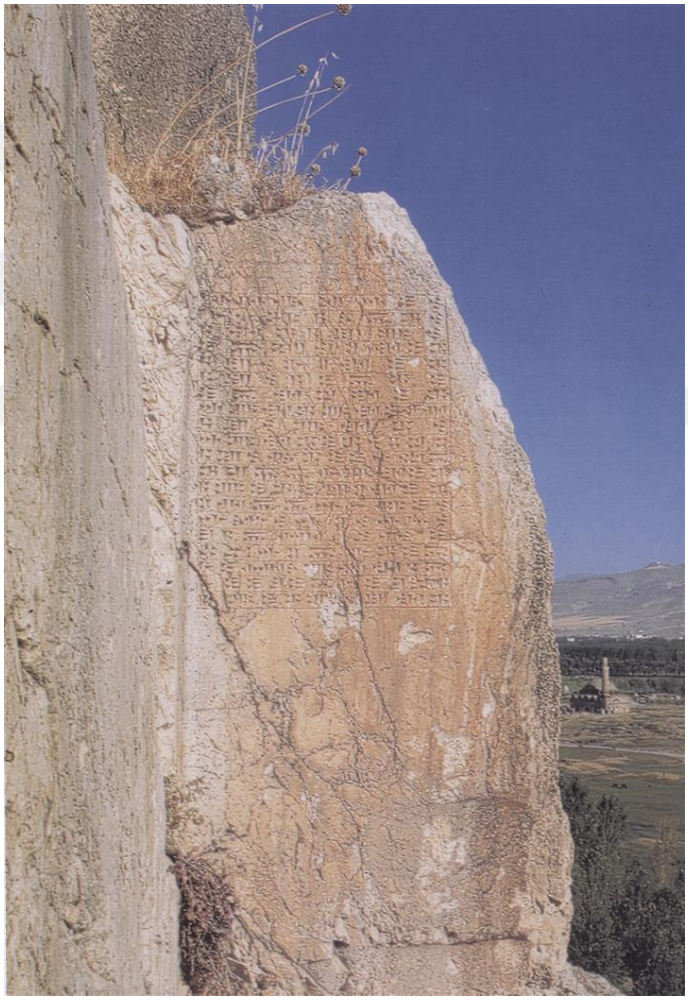
Ek. 45. Yazılıtaş yazıtı (Horasan, s. Erzurum)

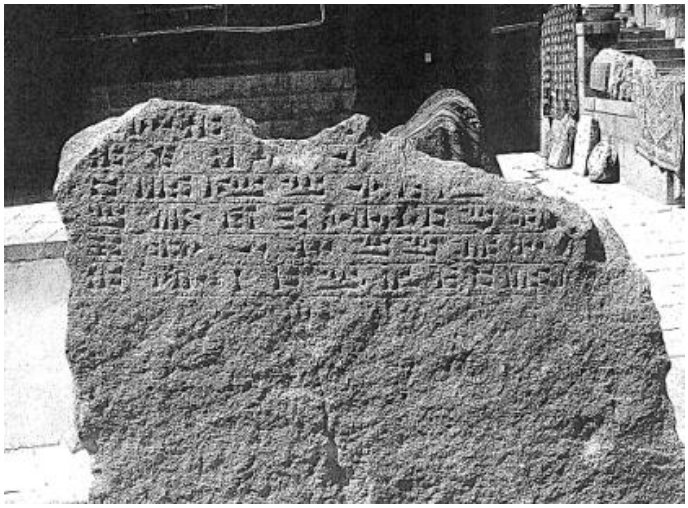
Ek. 46. Yazılıtaş yazıtı

Ek. 46. Palu Kaya yazıtı (Palu, Elazığ)

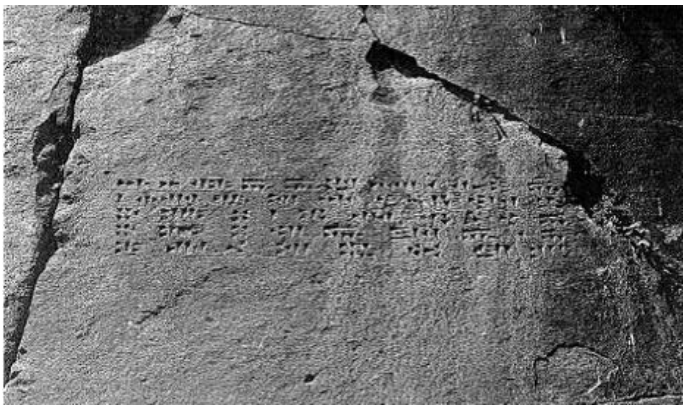
Ek. 47. Horhor Yıllığı yazıtı (Van Kalesi)

Ek. 48. Elar Anakaya yazıtı (Erivan)

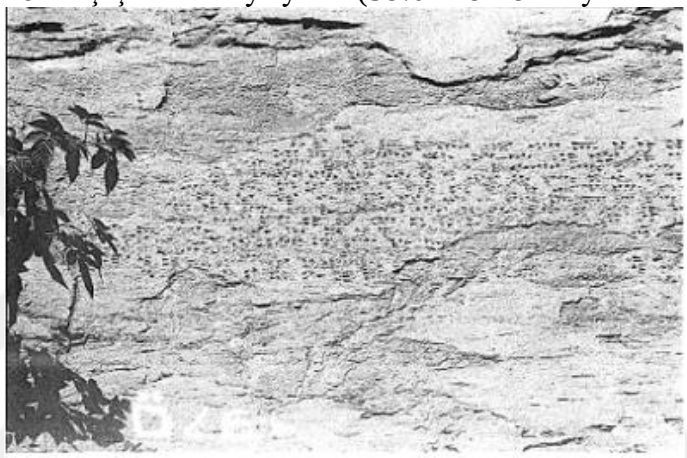
Ek. 49. Gulidzan Anakaya yazıtı (Leninakan)

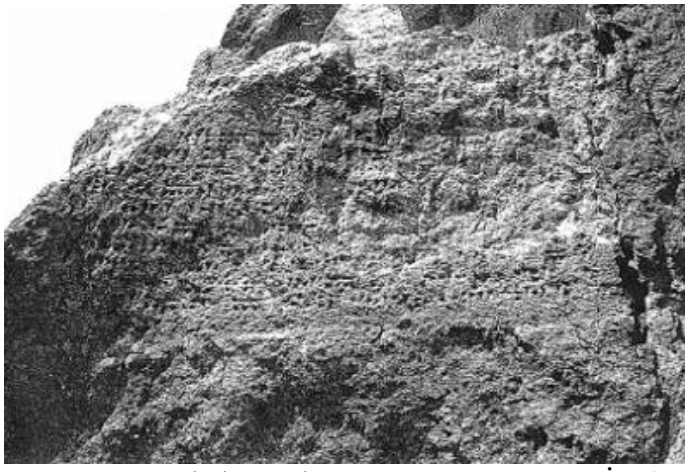
Ek. 50. Marmaşen Anakaya yazıtı (Leninakan)

Ek. 51. Lçaşen Anakaya yazıtı (Sevan ile Nor-Beyazıt arası)

Ek. 52. Hanak Kaya yazıtı (Hanak, s. Ardahan)

Ek. 53. Javankale Anakaya yazıtı (Marageh, s. İran)

Ek. 54. Hazinekapı yazıtı (Van)

Ek. 55. Taşköprü Anakaya yazıtı (Çıldır, Ardahan)

Ek. 56. Hazinekapı yazıtı (Van)

Ek. 57. Atamhan kaya yazıtı (Marturi)

Ek. 58. Tsovak-Zagalu Ana Kaya Yazıtı (Sevan Gölü Güneyi)

Ek. 59. Sekendel kaya yazıtı. (Doğu Azerbaycan)

Ek. 60. Tsovinar ana kaya yazıtı. (Sevan Gölünün Güney Kıyısı)

Ek. 61. Razlık Ana Kaya Yazıtı (Sabalan Bölgesi)

Ek. 62. Kırkızlar Ana Kaya Yazıtı (Savelen Dağları'nın güney etekleri)

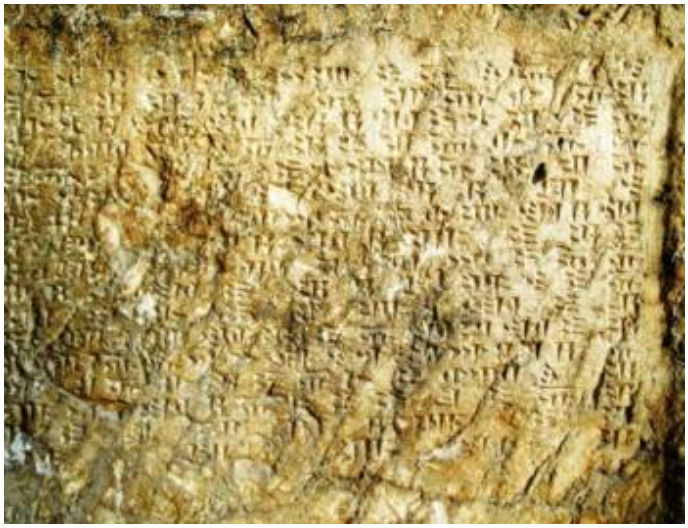
Ek. 63. Shisheh ana kaya yazıtı (Shahrestan köyüne 40 km uzaklıktadır)

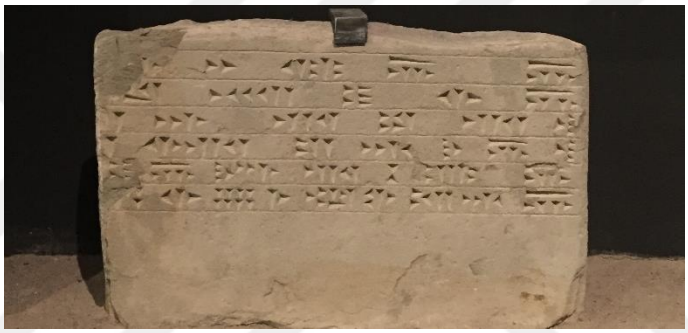
Ek. 64. Hazine Piri Kapısı kaya yazıtı (Yukarı Zivistan kalesinin batısı)

Ek. 65. Tebriz Kapı ana kaya yazıtı. (Van kalesinin Güney doğu yamacı)

Ek. 66. Sırsini kaya yazıtı. (Van Kalesi'nin kuzey yamacı)

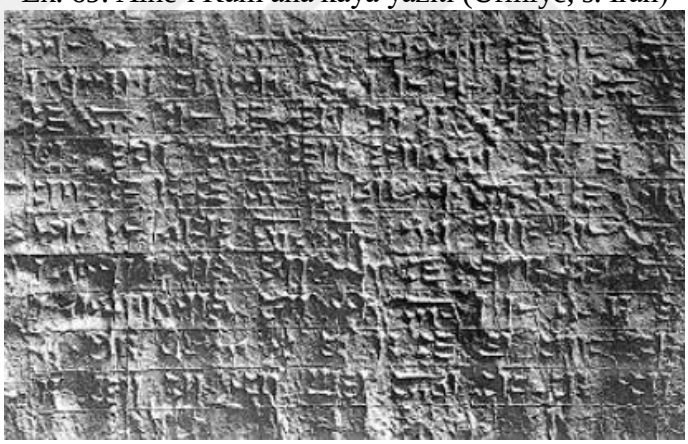
Ek. 67. Depo yazıtı

Ek. 68. Tarmanili (Menua Çeşmesi) Yazıtı (Van Kalesi'nin kuzey yamacı)

Ek. 69. Aine-i Rum ana kaya yazıtı (Urmiye, s. İran)

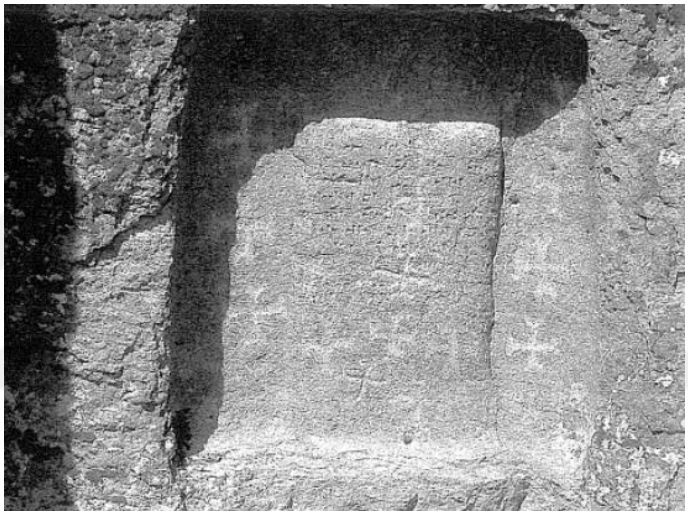
Ek. 70. Karakale Ana Kaya Yazıtı (Bagaran köyü)

Ek. 71. Erciş Karataş Yazıtı I (Erciş, s. Van)

Ek. 72. Erciş Karataş Yazıtı II (Erciş, s. Van)

Ek. 73. Damlaköy ana kaya yazıtı (Damlaköy, s. Van)

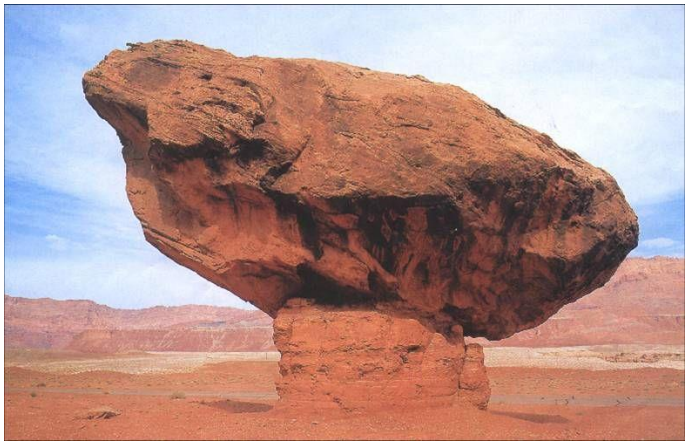
Ek. 74. Kaleköy Kalesi Yazıtı (Malazgirt, s. Kaleköy)

Ek. 75. Erebuni Kalesi Müzesi

Ek. 76. Van Müzesi- Adilcevaz da bulunan bir kalenin kalıntıları Tanrı Teişeba

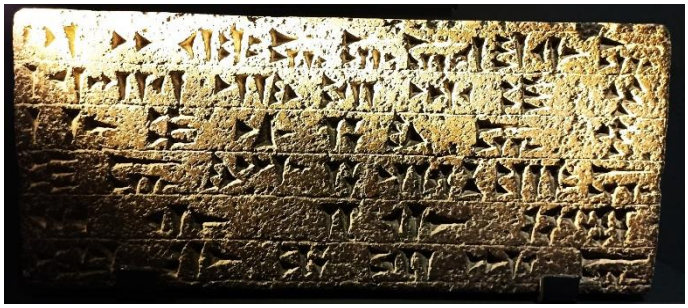
Ek. 77. Taş Aşınması

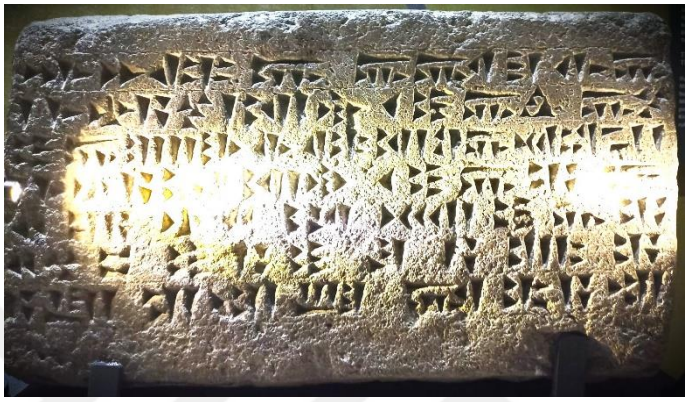
Ek. 78. Adilcevaz Yazıtı Ayanis, Van Müzesi

Ek. 79. Urartu Üçayaklı Kazan

Ek. 80. Patnos Yazıtı

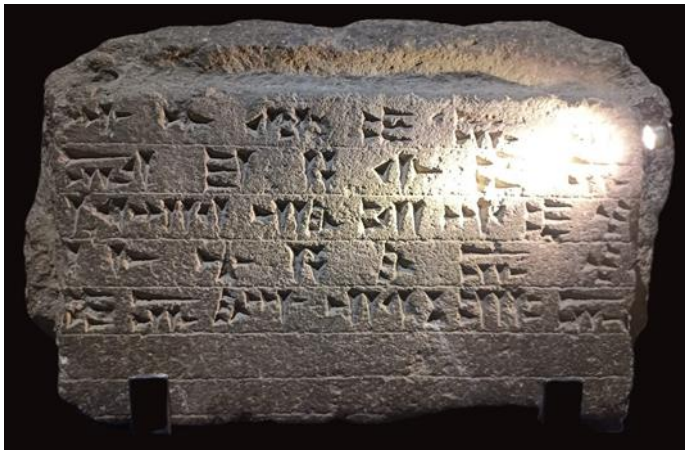
Ek. 81. Pirabat Yazıtı

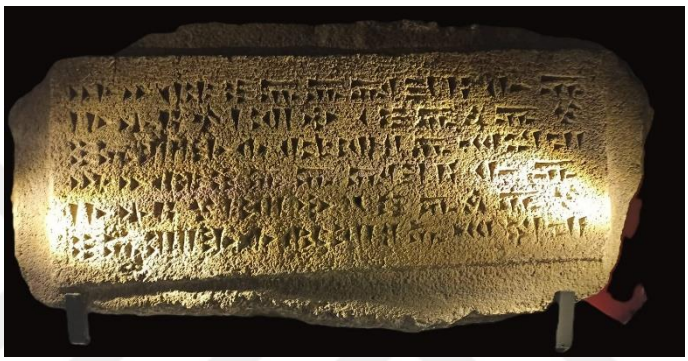
Ek. 82. Avnik (Güzelhisar) Yazıtı

Ek. 83. Pirabat Yazıtı

Ek. 84. Pirabat Yazıtı

Ek. 85. Patnos Yazıtı

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Ahmet Ali EROĞLU
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü 2015-2021
Yüksek Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Eski Çağ Tarihi 2021-
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce B1
İş Deneyimi	
Kazı Çalışması	2022 Ayanis Kazıları, Urartu Kalesi'nde bilimsel arkeoloji çalışma
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	9.12.2024